

A tizenkilencedik század legtipikusabb szelleme röppent el, a tudományos kritika egyik legnagyobb nevű tudósa hunyta örök álmra szemeit Renan Ernőben ez év október hó 2-án, reggel 6 órakor, 69 éves korában. Alig ismerünk elmét, kiből a bonczoló, elemző erő, a szó, a gondolat oly bátorságával párosulva jegecedett volna tudományos hypothesisse, mint a «Jézus élete» hírneves szerzőjében. Kiemelni a dogmák és előítéletek ködéből egy mystikus kor alakjait és eseményeit; megvilágítani a történelem multját a gondolkodás és phantasia kettős fényénél; apró vonásokból elevenné tenni a hagyományok holt anyagát: ehhez nemcsak kritikai elme, hanem költői inspiráció is szükséges, s e kettő sohasem egyesült szerencsésebben egy alkotó, teremtő organismussá, mint ebben a nagy tudósban, ki kíméletlen bátorsággal tépte szét a legendák fátylát, hogy az igazság szövéténekével világítson be a dogmák rejtekeibe.

Trèguier, Franciaország Côtes du Nord departementjában, volt a hely, hol a keresztény hagyományok nagy bonczolója a napvilágot megpillantotta 1823. febr. 27-én. Lelke, benső hajlama a papi pályára vonzotta, s még a st. sulpice-i papnöveldeben léte alatt kezdett a zsidó, arab és chaldeai nyelvekben beható ismereteket szerezni. Mivel azonban temperamentumának heve, független, féket nem tűrő egyénisége

kevessé összhangzott a katolikus papi pálya kívánalmaival, tehát 23 éves korában lemondott a papi hivatásról s kizárólag tudományos buvárlatainak adta át magát, fáradságos lecke-adással tengetvén életét.

Hogy a seminariumban mennyire megnyerte a nagyszorgalmú, tehetséges ifjú feljebbvalói tetszését, bizonyosága, hogy azon kevesek közé tartozott, kiket magasabb kiképeztetésre szántak. Abból az időből, mikor a tonsurát megkapta, ezeket írja ő maga ifjúkori emlékeiben: «A pillanathan, melyben oltár elé lépek, borzasztó kételyek támadnak fel bennem. Az ember sohasem lehet oly biztos gondolatairól, hogy ennek vagy annak a rendszernek, melyet pillanatnyilag igaznak ösmer el, hívévé esküdjék». Lelki gyötrelmei között Dupanloup érsekhez fordult. «Megvallom — írja — hogy sohasem találtam magasztosabb jellemre; benne igazi bölcslet és határozott szellemet ismertem meg. E pillanattól fogva erről bizonyos voltam. Nem álltunk vitatkozva egymással szemben. Csak kölcsönösen kifejtettük, én kételyeim természetét, ő azt az ítéletet, melyet arról alkotott magának. Rendkívül szigorú volt és kereken kijelentette, hogy itt nem egyszerű kísértésekről van szó hitem ellen, mint én neveztem, hanem a hit tökéletes elvesztéséről; hogy én az egyházon kívül állok: hogy én hazugság nélkül egy napig sem lehetnék pap. Sem éretünk, sem önmagáért — úgymond Dupanloup — nem hordozhatná tovább a papi palástot becsülettel.»

1848-ban mint 25 éves ifjú a Volney-díj nyertese lőn Renan, «A zsidó nyelvek egyetemes története» című első művével. Következő évben a francia tudományos akadémia Olaszországba küldte irodalmi megbízatásban. Ez utazásnak gyümölcse egy cultur-történeti tanulmány volt «Averroes arab orvosról és bölcsről.» A szellemi kincsek, melyekkel onnan megtért, gond nélkül állást szereztek számára a nemzeti könyvtárnál, mely állást azután 36 éven át tartott betöltve. Tudo-

mányos hírét 1856-ban annyira megállapítva látjuk már számos értekezése és kiadványa által, hogy a feliratok akadémiaja is tagjául választja, s négy évre rá tudományos küldetéssel bízta meg Syriába, az ottani romok és feliratok tanulmányozása végett.

Ez a küldetés volt Renan életének fordulópontja. Ez adta neki először az eszmét, hogy főművét, «Jézus életét» megírja, mely azután 1862-ben meg is jelent. Ritkán keltett tudományos mű akkora feltűnést, mint a tudós francia e műve, melyet nyomban minden művelt nyelvre lefordítottak, még chinaira is. Vonzó, átlátszó stylben írva, teljesen alkalmas volt arra, hogy rögtön lekösse a művelt körök figyelmét, habár a munka egész özönét hívta ki a czáfolatoknak, melyek különösen katolikus részről felettébb élesek voltak. A legélesebb az «Univers» szerkesztőjéé, Veuillot-é. Az a mód, a mint Renan értett hozzá, Strausz Dávid szárazabb kutatásait megvesztegető, közérthető formába öltöztetni: művét még sokkal veszélyesebbnek tüntette föl a betűhez ragaszkodó orthodox világ előtt, mint Strausz nehézkesebb, habár a jézusi legendát még kiméletlenebbül támadó és bonczoló fejtegetéseit. Még tíz évvel is a «Jézus élete» megjelenése után, IX. Pius öt egy egyenesen ellene intézett allocutiójában «európai istenkáromlónak» nevezte. S még 1878-ban is vonakodott Mac Mahon, a francia köztársaság akkori elnöke Renan a Bardoux közoktatásügyi minster előterjesztésére a becsületrend tisztjévé nevezni ki.

Más téren is éreztették Renannal a merész kezdeménye iránti idegenkedést. Mikor a «Collège de France»-ban, melynek tanára volt, újra fel akarta venni előadásait, az ultramontan tanuló ifjúság oly zajos demonstratióval fogadta a «zsidó nyelv professorát», hogy ez kénytelen volt tervéről lemondani. Mi több, a francia püspökök egész sora, Dupanloup orleansi püspökkel élükön, a pásztorlevelek mérges raját

bocsátotta ki a merész tudós ellen, a melylyel lehetetlenné tették III. Napoleon kormányának őt megtartani állásán. Szó szerint kényszerítették Duruy-t, a kormány közoktatásügyi miniszterét, hogy mozdítsa el katedrájáról Renant. Hiába igyekeztek ez elmozdítást azzal leplezni, hogy Renant a császári könyvtárhoz hívták meg. Maga Renan tiltakozott az 1864. évi «Moniteur» június 11-iki számában közzétett kinevezés ellen, Szent Pállal büszkén vágva oda a miniszternek: «*Sit tecum pecunia tua*» — s ehhez képest a kinevezési decretumot 1864-ben nyilvánosan ismét visszavonták s Renan Egyptomba utazott. Csak 1870-ben, mely időig előadásait lakásán folytatta, az őt helyettesítő *Munk* tanár halála után nyerte vissza újra katedráját Jules Simon ministertől a Collège de France és az Institut egyhangú ünnepélyes előterjesztésére.

Tanítványai, tanártársai rendkívüli lelkesedéssel fogadták Renant őt méltóan megillető helyére vissza s 1878. június 13-án a «negyven halhatatlan» is sietett őt magához emelni. Az «Academie de France» kupolás termében Renan a nagyhírű vegyész, Claude Bernard helyét foglalta el, de fölváltása csak a választását követő egy év múlva következett be és pedig kiválóan politikai okokból, mivel székfoglalója tárgyaül egy Németország ellen irányuló előadást választott, a mely Németországban erős visszatetszést keltett. Ezt a lépését azonban fényesen tette jóvá Renan, mikor a francziánemet háború küszöbén, a német-gyűlölet tetőpontján egyedül ő volt az, a ki Strauszhoz azon egyszerűségében is oly meghatározó és nemes hangú levelét írta, mely politikai és emberbaráti idealismusának soha el nem évülő emléke.

Renan főműve, «Jézus élete» csak első kötete volt egy nagy munkának, melyet Renan «A kereszténység eredetéről» szándékozott megírni. A többi kötetek következőket tárgyazták: «Az apostolok», «Szent Pál és küldetése», az «Anti-

christus», «Az evangéliumok», «A keresztény egyház» és végül «Marc Aurél és az ó-világ enyészete». Mindezen műveknek, valamint az 1887-ben megjelent «Izrael népe történeté»-nek főtulajdonsága a ragyogó styl, a rendkívül világos és tetszetős előadás, valamint a tudományos kutatások eredményeinek teljes ismerete.

A vizsgálódásnak az az új fordulata azonban, mely Renan «Jézus életét» létrehozta, voltaképen Németországból vette kiindulását. Németország protestans férfiai, Reimarustól s Lessingtől Feuerbachig és Strausz Dávidig, egész sorát mutatták fel már azoknak, kik a kritika és felvilágosodás fáklyájával világítottak bele a dogmatikai felfogás sötétjébe. Ellenben a katolikus nemzeteknél, az istentagadóknak tekintett francia encyclopaedistákon kívül, kik közül Voltaire áll a biblia és a kereszténység kritikai bonczolásában legelől, hiányzott még egy olyan mű, mely, mint Strausz «Jézus élete», a történelem és a legenda gondos szétválasztásával tárgyalja a kereszténység eredetének kérdését.

Strausz «Jézus élete» 1835-ben jelent meg, s mint a lecsapó villám sujtott az orthodoxia hagyományaira, melylyel szemben félelmes fegyverekkel vette föl a rationalismus által abbanhagyott harcot. Egy új iskola támadt itt, mely a történeti kritika neve alatt a régi theologiai rendszer s maga a biblia ellen mért hatalmas támadást.

Wolf és Niebuhr figyelemreméltó kutatásai a görög és római régiségek terén már jelentékeny világosságot árasztottak e kor mystikus hagyományaira. Ugyane föladatra vállalkoztak Michaelis és mások a bibliával szemben. De Strausz egyenesen az új-szövetség ellen fordult és merészen mutatta ki, hogy azok a csodák, melyek úgyiszlva Jézusnak egész életét alkotják, merő reflexei az egyház és az első század természetfölötti hitének.

A «Jézus életét» egész sora követte a tudományos munkáknak Strausz tollából, ezek közt «A régi és az új hit» (1872.), ugyanannyi symptomája a kereszténység és a valóságos eszmék ellen fölébredt szabad vizsgálódási szellemnek. Még komolyabb irányú kísérletek jöttek aztán: a tübingai iskola feje, Baur Keresztély az új-szövetség könyvei chronológiájának, történeti «milieu»-jének, jellegének és dogmatikai irányának tanulmányozására adta magát s kijelölte azok helyét időszámításunk első két százada irodalomtörténetének általános eszme-áramlatában. Minde tanulmányok közvetlen eredménye volt, hogy lassankint Jézus helyét Pál apostol foglalta el, mint a kereszténység igazi megalapítója, a kinek egyénisége híven volt megállapítható föltétlen hitelességűnek bizonyult négy fő levele alapján. Jézus e nézet szerint minden valószínűséggel nem volt egyéb egy egyszerű zsidó rabbinál, kinek tanításai alig terjedtek túl kora zsinagógája korlátolt látókörén. Pálnak köszönhető, hogy a kereszténység egyetemesebb alakot öltött, nyíltan szakítva a judaismussal, a templommal és a mózesi törvénnyel.

Baur nyomában, ki mindezen nézeteket tagadhatatlan tudományossággal, buzgósággal és hivatottsággal fejtette ki, a commentatoroknak és exegetáknak egész legiója sietett betömni a keresztény hagyományokon ejtett réseket, helyreállítani a kereszténység és Krisztus egyházának írott alapját s kimutatni az evangelium vallásos eszméinek felsőbbbségét szent Pál levelei fölött, melyek amannak csak corollariumát képezhetik. Ámde a másik táborból sem hiányoztak, a kik Strausz következtetéseit tovább szőtték s nemcsak a kereszténység, hanem maga az isteneszme megtagadására jutottak. Feuerbach kimondta a merész szót: «homo homini Deus». Az ember nem emelkedhet önmagán felül. A legfőbb lény az ember, s a theologia nem egyéb, mint anthropologia.

Még erősebben fejezte ki ugyanezt Max Stirner az egyetlen lény és tulajdonságairól írt könyvében. «Minden emberek közt — úgymond — legjobban ismerem magamat. Egész katechismusom én magam vagyok. Azt teszem, a mit akarok s a mi nekem tetszik. Lélek és erkölcs üres szavak, csak az anyag való és örökkétartó.» Végre Laas betetőzte a német positivizmus rendszerét «Idealizmus és positivizmus» című művében, philosophiája összes gyakorlati következtetéseit a nyers erő bismarcki cultusában állítva fel. Szerinte ugyanis «az ember ősjoga az egoizmus. A kötelesség nem egyéb, mint szabadságunknak a társadalmi rend által szükségessé tett megszorítása. Az erény csak modor és szokás, melynek célja fokozni a társas együttlét kellemességeit.»

Ezek az eszméáramlatok voltak azok, melyek közt Renan nagy conceptiója megszülemllett és alakot öltött. Renan jelentőségét azonban semmivel sem kisebbíti az, hogy első benyomásait a Strausztól kiindult vallásbölcseleti iránytól nyerte. Ő a német materializmus durvaságát kedélye finomságával nemesítette meg. Strausz kiméletlenül kivetkőztette a Jézus-hitet isteni jellegéből, de Renan emberileg megnemesítve adta nekünk vissza. Strausz a dogmákkal és legendákkal együtt az élet közvetlenségétől is megfosztotta a szentírást; Renan újra hangulatot lehelt belé, felruházva azt a természet eredetiségével, az idő és hely sajátos coloritjával.

De «Jézus életének» volt még egy előfutárja, a melyre ma már kevesen emlékeznek, bár döntő fordulatot képez Renan tudományos felfogásában. Ez az 1848-iki februáriusi események hatása alatt írt cikksorozata: «La liberté de penser» — az első támadó kritika hangja Renan tollából a kereszténység ellen. Ezek a cikkek még az ifjúkor nyersségével vannak irva s érezhető bennök is a német philosophia inspirációja; a tisztelet leghagyományosabb tárgyai, a modern társadalom lételének valóságos alapjai vannak ezekben kiméletlenül.

támadva. De az ifjúkor első felbuzdulása csakhamar nyugodtabb szemlélődésnek engedett helyet, melynek világánál Renan méltányosabban és igazságosabban ítélte meg később a kereszténységet; csupán annak természetes és emberi eredetére vonatkozó nézeteit nem módosította később se, mert meg volt győződve, a mint azt «Lettres à mes collègues» című röpiratában ki is fejezte, hogy a zsidó nyelv tudósának joga van a vallástörténelem legmagasabb kérdéseit vonni vizsgálódásai körébe; s azokat a tudomány adatai alapján oldani meg.

Ezt az álláspontot jelzi már «Averroes»-ról írott tanulmányában, hol rámutat arra, hogy a XIX. század vizsgálódásának alapvonása éppen a dogmatikai módszernek a történeti módszerrel való helyettesítése. Mélyen és igazán látott ebben Renan; csupán abban volna veszély, ha ez a módszer általában a theologia és metaphysika kiküszöbölésére vezetne. De Renan azt nem is tagadja sehol, hogy létezik a tényeknek, az eszméknek és a hitnek egy magasabb világa, mely túlhaladja a történelmi bizonyítékok körét és mégis elvitázhatlan befolyást gyakorol az ember erkölcsi és értelmi fejlődésére. A természetfölöttinek, az érzéseket meghaladónak, az eszményinek ez az elismerése teljességgel nem is zárható ki Renan irodalmi és bölcséleti egyéniségéből, mint azt annyian helytelenül föltételezték.

Sőt éppen ez a szellemi irány vezette Renant a héber nyelv tanulmányára és a nyelvek őseredetének kutatására az összehasonlító philologia fonalán. Ebben a pontban a «Liberté de penser» című értekezésében fölmutatott eredményei különösen Németországon keltettek nagy feltűnést. Nem mintha az ifjú nyelvtudós valamely problémát fejtett volna itt meg megtámadhatlanúl, de legalább mindenestre rendkívüli elmével szedte szét azokat az elméleteket és hypothesiseket, melyek segélyével eddig azt megfejteni próbálták. A mit Bopp

oly nagy érdemmel kezdeményezett az indo-európai nyelvek nagy családjára nézve, ugyanazt Renan a semita-nyelveknél kísérlette meg. Bopp csak arra szorítkozott, hogy a főbb indo-európai nyelvek grammatikai rendszerének nyujtsa a táblázatát, holott Renan úgy gondolkozott, hogy a semita-nyelvek grammatikai rendszerének táblázatát meg kell, hogy előzze e nyelvek történetének kiderítése, azok alakulásának és kifejlődésének tanulmányozása.

Renan fényes prózája Sainte Beuve-re vall, kinek személyes vezetése és hatása alatt érlelődött nyelve arra a tökélyre, mely olvasóit elragadta. De meleg drámai élet buzog előadásában is, melynek közvetlensége lebilincsel. Mindaz, a mit figyelő szemei észleltek a szent helyen, melynek földjét egykor a Megváltó lábai taposták, Jeruzsálemben, a Jordán völgyében, a galileai tenger partjain, csodálatos életre serkenve elevenül meg könyveiben. Majdnem azt mondhatni, hogy egy új világot teremtett a legendák lerombolt világa helyébe, egy új hitet állított a ledöntött helyén, olyat, a mely a kereszténységnek nem csökönös tagadását jelenti, hanem inkább egy új, megfordított oldalát mutatja. Az az elegáns, finom eretnekség, mely az ő írószobájából kiáradt, rajta hagyta nyomát Páris salon-pogányjain, Gavroche-ain, a kik nem értették el a mester finom gúnyját, midőn az úgynevezett *renanismus* divatos elharapódzásán maga is megdöbbenve, szükségesnek látta megjegyezni, hogy: «keveseknek van joguk a kereszténységben nem hinni».

Egyháztörténeti műveiben azonban Renan nemcsak elvi ellenségei, de protestans theologusok részéről is nem egyszer talált oly hibáztatásra, hogy azok tudományos komolyság és szigorú kritika nélkül írvák s hogy a subjectív ömlengések és a phantastikus részletfestés bennök túlnyomók. Ez nemcsak az apostolok történetéről áll, hanem azon tárgyakról is, melyeket az ó-testamentumból kölcsönzött. De mint historiai

regények, ezek is mesterművek. Ott van például egy terjedelmes essay a királyság megalakulásáról a zsidóknál, Saul és Dávid királyokról. Habár az ó-szövetség illető könyveiben mindössze sem sok olvasható e két királyról, Renan felette ügyesen tudja a sovány tárgyat kinyújtani. Mindent mer kombinálni. Elbeszéli, hogyan esett, hogy a zsidók, szorítva szomszédaiktól, kényszerítve voltak szigorúbb kormányhatalmat állítani maguk fölébe, mely a számos csetepaték és határvillongások alkalmával mindjárt készen állhatott megvédésükre. Elmondja, hogy a királyság kezdetben csak a háború esetére számított katonai dictatura volt, míg ellenben békében a törzsek önkormányzata érintetlen maradt, később azonban ebből természetszerűleg élesebben accentuált monarchikus kormányforma fejlődött ki. Előadja, hogyan lépte át Dávid a törzs területe régi határait; hogyan imponált győzelmes seregével benn a hazában is, míg végre fiából, Salamonból igazi keleti kényúr lett, alattvalói felett alig valamennyire korlátolt hatalommal.

Ám ez még nem elég; Renan phantasiája még jobban belemélyed tárgyába s apróra leírja azt is, hogy mily élet folyt Saul udvaránál, a ki békében nem volt egyéb, mint egy nagy, hatalmas kényúr, leányainak szerelmi ügyeiről egész regényszerű epizódokat gondol ki s ezekbe szövi bele Dávid ifjúsága történetét. Csakhogy Renan művészi phantasiájának minden sikerül. Nem történeti hitelességű adatokat nyújt, de teljes és hű korrajzot ad, s ebben a módszerében ha Renant gáncsolni lehet, akkor a gáncsban oly író is kell, hogy osztozzék, mint pl. Taine, Bonaparte Napoleon történetéhez írt bevezetésében. Igaz, hogy Taine a maga részéről sokkal szigorúbban megvonja a határvonalat, a közt, a mi az ő hypothesis, s a mit mintényt ad elő. Sőt maga Michelet «Reformatió»-jában és «Renaissance»-ában már ugyanazon nyomokon jár, mint Renan; mindkét mű nem egyéb tárczaszerű cau-

serie-nél, de történeti háttérrel. Azonban Renanban több a szaktudós applomb-ja, s ezért «Jézus életét» az exact tudósok nem tartják egyébként belletristikus alkotásnál; míg viszont a belletristák Renanban a történetirót és szaktudóst bámulják. Éppen ilyen kényelmetlen mesgyén halad a könyv dogmatikai tekintetben; az exegesis és dogmatika, a kritika és apologetika, a zsinatok és szent atyák minden theologiai fegyverzete daczára Renan műve a felekezetek sujtó ítéletét nem kerülhette ki, és ennek daczára a szabad gondolkodók tetszését sem vívhatta ki teljesen, a kik bizonyos fél-pietismus érzésébe látják burkolva Renan könyvében a bibliai hagyományok támadását.

Legjobban elégít ki ép ezért Renan azoknál a tárgyaknál, melyek a hittan kérdésein egészen kívül esnek; ilyen például a zsidók fölötti ethnographiai tanulmánya. Itt az érvek hatalmas tárházával áll szembe Renan az antisemitismus által újabban különösen hangsúlyozott azon tétellel, mintha a mai zsidók tiszta és vegyületlen semita törzs lennének. Kimutatja, hogy a századok folyamán lassankint nagyon sok nyugati népelem szívódott fel a zsidóságba s annak ethnikai fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. Megjegyzendő, hogy ezt az a Renan állítja, a ki teljes életében a faji individualismus híve volt; a ki Párisban is mindig megőrizte bretagne-i jellegét, sőt két évvel ezelőtt egy bretagne-i földiei által rendezett ünnepi lakomán tartott alkalmi beszédében egyenesen kikelt a polgárosulás azon áramlata ellen, mely a vidék eredetiségét és önállóságát bizonyos egyforma, abstract párisi francziásságba szeretné oltani.

Daczára a nagy olvasókörnek, melyre Renan művei találtak, Renan legnagyobb hatása mégis Francziaországra és a román nemzetekre fog szorítkozni, azoknak eszményeit fejezi ki a szabad vizsgálódás s a hagyományok souverain megvetése terén. Nem úgy, mint Voltaire, ki minden nem-

zetre egyformán hatott s szellemi hatása egyetemlegesebb. Renan kiváltképen kelta-gall talentum és kiváltképen egy hanyatló század eszmekörének kifejezője; egyik lábával avult előítéletek száraz avarjában, a másikkal támadó igazságok napsütötte fokán, úgy áll ott a XIX. század végén a maga erkölcsi probabilismusával, mint Kant a XVIII. század végén az ő kategorikus imperativusával.

Az az egy azonban bizonyos, hogy Renan a szó leg-nemesebb értelmében költői lélek. Az ő alakító ereje nem elégedhetett meg egy oly Jézus-alakkal, a milyent Strausz és a német kritika mutattak. Ő Jézust központjává tette művének s vérrel, hússal ruházta fel. Finom érzése látta a mérhetlen távolságot közte és fenséges hőse közt, s költői phantasiája betöltötte azt az ürt, mely a XIX. század em-bere s művének örökkévaló tárgya közt lebegett. Igaza van Strausznak, hogy Renan művét «szent regénynek» nevezi, de e regény egyike a legmagasztosabbaknak, melyek valaha íratlak.

Innen az, hogy ha Renan az egyház, éppen csábítóbb egyénisége miatt, bizonyos tekintetben veszedelmesebb ellen-félnek tartotta is Strausznál, de másfelől alkalmilag több rokonszenvet is tanúsított iránta. Fényes bizonyítékai ennek azok a szavak, melyekkel a magas látkörű XIII. Leo pápa az egyház nagy ellenségének halála hírért fogadta. «Oportet etiam haereses esse» — eretnekségekre is szükség van — mondotta — arra czélozva, hogy Renannak elvitázhatlan érdeme volt még a katholicismus előtt is, hogy a katolikus theologiát fölrazta szenderéből. Egy más jellemző anekdotát maga Renan említ 1884-ben összegyűjtve kiadott «Nouvelles études d'histoire religieuse» című művében. Mikor a «Journal des Debats»-ban Assisi szent Ferenczről írt tanulmányát közölte, melyben a szent embert Jézus után a legtökéletesebb kereszténynek nevezte, egy capucinus, ki a cikket olvasta,

így nyilatkozott Renanról egy magas állású hölgy előtt, kivel több ízben beszélt róla: «Jézusról nem úgy írt, a mint kellett volna, de szent Ferenczről jól beszélt, szent Ferencz meg fogja őt váltani».

És valóban nem kisebb egyéniség, mint XIII. Leo maga állította ki Renanról azt a bizonyítványt, hogy: «Nem a leggonoszabb fajtájú eretnek az, a kinek könyvéből a templom áhítatos látogatója ily igéket tanulhat: «Istennek igazi országát, a lélek országát, mely mindenkit királylyá és pappá tesz, azt az országot, mely mint a mustármag, fává növekedett, mely a világot beárnyékolja s melynek ágai között madarak fészkelnek — ezt értette Jézus, ezt akarta Jézus, ezt teremtette meg. A világbirodalom hamis, hideg, lelketlen eszméje mellett ő magának Isten valóságos községét képzelte, az igazi újjászületést, a hegyi prediciót, a gyöngék apotheosisát, az elnyomottnak, igaznak, ártatlannak felmagasztalását. Ezt a felmagasztalást ábrázolta ő, mint művész, oly vonásokban, melyek elmulthatatlanok».

Nem szabad tehát távolról sem frivol cynismusra magyaráznunk Renannál, ha azt az óhaját nyilvánítja egy helyt: vajha megérné, hogy az ájtatoskodók imakönyveik helyett az ő műveiből vinnének egy kis anthológiát a templomokba. «Utolsó becsvágyam — írta nyolcz évvel ezelőtt — ki lesz elégitve, ha remélhetem, hogy halálom után a templomba jutok egy parányi, tizenennyolczadrét, maroquinba kötött kis könyv alakjában, melyet finom keztyűs kéz tart majd hosszú, keskeny ujjai közt (*tenu entre les longs doigts d'une main finement gantée*).»

Az a vallás pedig, melynek Renan papjává lenni áhítzik, semmi más, mint a szeretet, a tiszta humanismus, a szelid életörömek vallása, úgy a mint annyi melegséggel magyarázza művei egyikének előszavában. «Mindent számba véve, kevés helyzet van a létezés széles terén, e nagy vasgolyó

felületén, melyet Föld bolygónak nevezünk, a hol a «tartozik» és «követel» mérlege a boldogság némi feleslegével ne zárulna. És ez a világtörténelem oly korszakában, a melyben, ha isten autokrata volna, kormányzása után mérsékelten intelligens és kevésbé igazságos uralkodónak kellene hogy tekintessék. Mennyivel könnyebb lesz a lelki odaadás, a hódolat és dicséret, ha az ész jobban fog uralkodni a világban, ha a rossz gyökeresebben le lesz küzdve s a jó megerősül. Ha azon lények száma, kikre nézve az élet egy végzetes ajándék, majdnem semmivé törpül. Akkor a szomorú dogmák senkit sem fognak találni, a ki bennök higgyen. Az életöröm, melyet a szenvedés ma még oly sokszor semmivé tesz, mindenfelől elő fog törni. A nihilismus, melyet a keserűségnek századok erőszakosságai és visszaélései folytán fölhalmozott alapja tart fenn az ó-világ közepette, el fog tűnni, vagy nem fog több jogosultsággal birni. Ha a világ jobb lesz, ha Oroszországban meglegedés fog uralkodni, mint a hogy uralkodik jó pillanatokban Burgundiában és Normandiában: akkor a hősies ellenállás fölösleges lesz. Az ember nem lesz atheista kegyességből, felforgató igazságérzetből, bűnös a jó iránti szeretetből. A semminek legfanatikusabb apostolai az eszmény legjobb katonáivá lesznek. Vajha, mielőtt meghalnánk, e szép napok hajnalodásának látnók ragyogását.»

Ime az ész és szabadság legmagasabb tökélyének hitvallása, úgy a mint azt Renan nagy mestere, Spinoza akarta az emberi gondolkodás és cselekvés legfőbb rugóivá emelni. Ezt a tant értette és érezte át Renan, lángelméje egész teljességével, a pantheismus tiszta ihletével, melynek dithyrambját alig zengte még nyelv ékeesebben, mint ő, a haagai bölcsész 200-ados emlékünnapján, 1877. febr. 21-én. «A meddig lesz egy rostja az emberi szívnek, mely megrezdül mindennek hangjára, a mi igaz, jogos és becsületes; a meddig az ösztönszerűleg tiszta lélek a szemérmes többre fogja becsülni az

életnél; a meddig lesznek barátjai az igaznak, hogy nyugal-
mukat feláldozzák a tudománynak; barátjai a jónak, hogy
magukat a könyörületesség áldásos és szent cselekedeteinek
szenteljék; női szívek, hogy a jót, szépet és tisztát szeres-
sék; művészek, hogy azt hangokban, színekben és lelkesült
szavakban visszaadják: addig élni fog bennünk isten....»
«Csak a mely nap a szív önzése, törpesége, a lélek kicsi-
nyessége, a tudomány iránti közöny, az emberi jogok meg-
vetése, a jónak és nemesnek feledése fogja elárasztani a
világot: csak azon a napon nem lesz többé isten az emberi-
ségben».

A dolgoknak ez a belülről való látása, mely Renan
előtt az istent mint az emberiségben öröktől fogva immanens
erőt tárta fel, előtte a nemzeteket is mélyebb szempontból
mutatja, mint csupa ethnographiai tényezők esetleges ala-
kulásait. Ebben a tudatban elszántan szállt szembe a nem-
zetiségi eszmék divatos túltengésével Európa mai államrend-
szerében, a nemzetközi jog azon reactionarius irányzatával,
mely a fajszenvedélyek felszításában az emberiség nagy kö-
zösségének ethnographiai elforgácsolására vezet, bizonyos tet-
szetős politikai empirismus jelszava alatt. Szépen fejezte ki
e gondolatot a Sorbonne-ban 1882-ben tartott egyik elő-
adása. «Mi egy nemzet? — úgymond. — A nemzet fogalma
szellemi fogalom, mely a történelem mély bonyodalmaiból
fejlik elő; egy szellemi család, nem pedig a talaj alakulásaitól
föltételezett csoportozat.» S hogy nemes ideálját a gyakor-
latban is alkalmazzza, egy évre rá a fajgyűlölet ellensúlyo-
zására külön beszédben méltatta a zsidóság mint faj és
vallás érdemeit a mult művelődésében s hivatását a jövő
munkájában. A történelem megczáfolhatlan tanulságait látta
maga előtt arra nézve, hogy a keleti népek mély elmerülése
után a despotismus intézményeibe, az érzelem költészete, a
hit, a szabadság, a jog és szeretet csak azon két nagy nép-

faj fellépésével kezd a világban utat törni, mely az emberiséget voltaképp megalkotta. Ez az indo-európai és a semita népcsalád. Az indo-európai népek első vallásos eszméi még túlnyomólag naturalistikusok voltak. De mély és benső naturalismus volt ez, az embernek szeretetteljes hozzásimulása a természethez, a végtelenség érzelmével teljes csodaszép költészet — alapvonása annak, a mit a germán és kelta szellem, egy Göthe és Shakspeare később kifejezésre juttattak. A semita-faj — s itt Renan általában a semita nyelveket beszélő népeket érti — első teremttette meg az emberiség vallását. Messze túl a történelem határán, a romlott világ kicsapongásaitól tisztán maradt sátorában, a beduin patriarcha már előkészítette a világ vallását. Izrael törvénye teljesen erkölcsi és társadalmi jellegű volt, oly férfiak alkotása, kik a földi élet magas eszményétől eltelve, a legjobb módot vélték megtalálni ennek megvalósítására.

Ilyen keretbe illeszti a «Jézus élete» írója hősenek magasztos alakját. Jézus Renannal is az az egyszerű, kevés tudományos képzettséggel bíró, de erényekben tündöklő szegény rabbinus, a kinek Strausz festi. De mennyire meggyőzőleg okadatolja Renan ezt a felfogását, a történelmi kutatás adatainak mily óriási ismeretével, mily gondos egybevetésével és éles kritikájával támogatja merész hypothesisét. Kimutatja szavaiból, hogy Jézus a világot még mindig egymással harcban álló országokra osztottnak hiszi, nincs tudomása a «pax romana»-ról s a századot bevezető új társadalmi rendről. Nincsenek világos fogalmai a római hatalomról, csak a Caesar nevet látszik ismerni. Idegen volt tőle az az új gondolkodási irány is, melyet a görögség teremtett meg, mely minden bölcselkedésnek alapját képezi, s melyet a modern tudás is hangosan elismert — a polytheismus elvetése, melynek az ó-kor naív hite a világegyetem kormányzását tulajdonította. Már egy századdal ő előtte Lucretius

bámulatosan fejtette ki a természet általános rendjének változhatlanságát. A csodák tagadását, azt a gondolatot, hogy a világon minden állandó törvényekhez alkalmazkodik, melyekből ki van zárva a felsőbb lények személyes beavatkozása, ekkor már minden ország felsőbb intézeteiben tanították; Jézus azonban semmit sem tud róla. Kora politikai eseményeinek sem tulajdonított különös fontosságot, sőt valószínű, hogy nem is volt azok felől alaposabban tájékozva.

Bizonyos az is, hogy Jézus nem volt tisztán theologus, többé-kevésbé bevégzett rendszerrel bíró philosoph. A világ kormányzása nem speculativ problema, hogy a legjelentékenyebb bölcész lehetne arra is a legalkalmasabb, hogy meggyőzze az embereket arról, mit higgyenek. Ha a dolog így állna, akkor el lehetne fogadni, hogy az eszmélkedés teremti azokat a nagy erkölcsi és dogmatikai szabályokat, melyeket vallás név alatt foglalunk egybe. De ellenkezőleg van; Çakya Munit kivéve, a nagy vallásalapítók nem voltak metaphysikusok. Még a tiszta szemlélődésből létrejött buddhismus is csak politikai és erkölcsi okokból hódította meg fél Ázsiát. A semita vallások is oly kevésbé bölcselemiek, a mint csak lehet. Mózes és Mohamed nem voltak a speculatio, hanem a tett emberei. Uralkodtak az emberek fölött, mert földieiket, kortársaikat tette tudták serkenteni. Így Jézusban is a moralista volt az erősebb. Nem vitatkozott isten lénye felől, hanem önmagában érezte azt. A metaphysikai szörzálhasogatás, melybe a kereszténység a III-ik század kezdetével esett, nem az alapítótól ered, az már az egyházatyák későbbi szellemének nyoma.

Jézus előtt épp úgy, mint Çakya Muni, Plato, szent Pál, Assisi Ferencz, sőt helylyel-közzel szent Ágoston előtt is közönyösek voltak isten lételének physikai és metaphysikai bizonyítékai. Deisták vagy pantheisták voltak-e, a kérdés

egészen meddő; ők első sorban önmagukban érezték az isteni jelenvalóságot.

De a mi azért Jézust úgy a mohamedanizmustól, mint a zsidóságtól megkülönbözteti Renan szerint, az az ő istenhez való viszonyának gyöngéd és szeretetteljes felfogása, mely viszony nála ugyanaz, a mi a fiúé atyjához. Jézus istene nem az a rettenetes lény, a ki halálra sujt, ha neki úgy tetszik, kárhözatra vet, ha neki tetszik s üdvözít, ha tetszik. De nem az a részrehajló despota sem, a ki Izraelt tette választott népévé s a többiek fölött kedvez neki. Jézus istene az emberiség istene; érezzük őt, ha a halk hangra figyelünk, mely bennünk azt suttogja: atyánk!

És a mi még Jézust kortársaitól megkülönbözteti, az az ő tökéletes idealismusa is. «Jézus bizonyos tekintetben anarchista — írja Renan — mert nem volt fogalma államkormányzatról. A kormányzatban ő csak a visszaéléseket látja. Olyan homályosan beszél arról, mint a nép embere, ki nem ért a politikához. Minden tisztviselő ő előtte isten gyermekei természetes ellenségének látszik.»

Bármint legyen is, az emberi nagyság minden nemének egyetlen el nem múlt dicsősége az az alap, melyet a jövő nemzedékek számára leteszünk. Ámde Jézus az emberiség számára a vallás, az igaz, az absolut vallás alapjait tette le, épp úgy, mint Sokrates a bölcselkedését, mint Aristoteles a tudományét. Bármint változzanak is azért a hittan tételei, Jézus a vallás terén mindig a tiszta érzés megteremtője fog maradni — ez képezi örök dicsőségét s művének el nem múlt érdemét.

Ő mondta ki első azt a szót, melyen az örök vallás épül; ő alapította meg a tiszta istenimádást, nem kötve időhöz, sem térhez. Ha vannak más bolygóknak is észszel és erkölcsiséggel fölruházott lakói, úgy vallásuk nem különbözhetik attól, a melyet Jézus a Jakób kútjánál hirde-

tett. Az emberiség nem tudott kitartani mellette, mert az eszményt csak egy pillanatra vagyunk képesek elérni. Jézus szava villámsugár volt a sötét éjszakában; 18 évszázad kellett hozzá, míg az emberiség szemei hozzászokhattak. De a villámfény világos nappallá lesz, s miután a tévelygések minden tekervényeit befutotta, az emberiség vissza fog térni az igéhez, mint hite és reménye halhatatlan kifejezéséhez.

Körülbelől ezek a szavak azok, a melyekkel Renan «Jézus életéről» írt nagy tanulmányát befejezi, melyhez őt nagy gyűjtemény szolgáltatta számára a forrást: az evangéliumok s általában az új-szövetség, az ó-szövetség apokryph iratai, Enoch, Dániel könyve stb., Philo, Jézus kortársa művei, Josephus művei és végül a Talmud.

A könyv minden olvasója megilletődéssel fog emlékezni azon ajánló sorokra is, melyeket Renan nővére emlékének szentel, a ki őt nagy és korszakalkotó tanulmánya útján Syriába és Palaestinába követte. Ennek az égaljnak hatása alatt képződtek azok az életteljes színek, melyekbe Renan Jézus ifjúsága vázolásánál ecsetét mártotta; itt, a Libanon tetején, egy maronita kunyhójában készült el könyve. Itt olvasta fel a nagy mű első lapjait nővérének, ki azokat másolta és szellemes megjegyzéseivel csiszolgatta. A malaria mindkettőjük életét komolyan fenyegette: Renan szerencsére fölgógyult, de nővére áldozatul esett. A halott emléke sokkal szentebb volt Renan előtt, semhogy bármit is közzétett volna róla. Ez írói egyéniségében teljesen aristokratikus vonásra mutat. De a Jézus környezetében levő nők festésében valami szelid, elegikus emlék csillan meg szeretett elhunyt nővérére. Ugyanaz a szent gloria, mely a Renan és anyja közötti viszonyt sugározza be. Mindaz, a mi e nagy sceptikusban ideális, e két nőalakból veszi forrását. De van még egy harmadik is. Noéminek hívták Renan ifjúkori szerelmét. Szép volt e lányka, sokkal szebb és kedvesebb, semhogy a

világ durva érintését elviselhette volna. Meghalt, elhervadt korán, mint a letört virág. Renan inkább csak sejteti velünk, hogy miért és hogyan, de nem mondja határozottan. Egyetlen leányát, ki később született, utána szintén Noeminek nevezte el. Ezek a tündöklő nőalakok Renan sensualismusára is rányomtak bizonyos tiszta, szűzies, intellectualis bélyeget. Az »Ewig weibliche« nála is az az örök tiszta forrás, az a titkos belső erő a világegyetemről való képzetében, a mi Göthénél volt.

A nőnem ezen philosophikus felfogásának merész és eredeti irányát jellemzi az a néhány sor, melylyel a »Szétszórt levelek« című művében szól önmagáról. »Érzelmekben — úgymond — háromnegyedrészen nőies vagyok. Ha volna lélekvándorlás, mint nő szeretnék újra születni, női hangon beszélni, mint nő gondolkozni, mint nő szeretni, mint nő imádkozni; szeretném látni és megérni, milyen igazuk van a nőknek. Igaz, hogy a nőknél sohasem lehet teljesen megkülönböztetni, mi bennök az isteni és mi ered az ördögtől; szüziességek néha sublimált érzékiség, szemérmességek a kaczérság csúcspontja. De úgy, a mint vannak, elragadók.«

Gyönyörű harmóniával tetőzik be ezt az életfelfogást a »Revue des deux mondes«-ban megjelent »Souvenirs d'enfance et de jeunesse«-ben is azok a szavak, melyekkel végrendeletét befejezi. »Attól a jó szellemtől, mely annyiszor vezetett, gyámolított, megvigasztalt, nem kívánok semmi egyebet, mint szelíd és hirtelen halált a nekem rendelt órában, legyen az közel vagy messze. A stoikusok azt mondják, hogy még a phalarisi bika testében is boldogan lehetett élni. Ez túlzás. A fájdalom lealacsonyít, megaláz, káromlásra ösztönöz. Az egyetlen elfogadható halál a nemes halál, mely nem pathologiai esetlegesség, hanem óhajtott vég. A halál a csatatéren a legszebb mindenek között, de vannak még más dicső halálnemek is. Ha például én néha óhajtaná

tudtam, hogy senator legyek, csak azért történt, mert azt hittem, hogy ez a mandatum talán szép alkalmakat fog nyújtani arra, hogy az ember magát megölesse vagy lelővesse — oly módjai az enyészetnek, melyek sokkal többet érnek a hosszú betegségnél, a mely az embert lassan és fokozatos megsemmisítéssel öli meg. Legyen meg Isten akarata. Ezentúl nem fogok semmi nagyot remélni többé. Meglehetősen látom mindazt az igazságból, a mit az emberi szellem fejlődése jelen pillanatában láthat.»

«Vigasztalhatlan lennék, ha az elgyengülés azon periódusait kellene átélnem, melyekben az ember, ki erővel és erénnyel bírt, már csak árnyéka s romja önmagának, s a melyekben gyakran az ostobák nagy öröme azzal foglalkozik, hogy elpusztítsa azt az életet, melyet fáradságos munkával épített meg. Egy ilyen életkor a legrosszabb ajándék, a melyet az istenek adhatnak az embereknek. Visszavonom a blasphemiákat, melyeket az utolsó óra gyöngeségei szájamba adhatnának az örökkévaló ellen. Az a létel, a mely nekem adatott, a nélkül, hogy kértem volna, rám nézve jótétemény volt. Ha felajánlanék nekem újból, halával fogadnám. A század, melyben éltem, valószínűleg nem volt a legnagyobb, de kétségenkívül a legkellemesebb hírében fog állni. Hacsak tán utolsó éveim nem tartogatnak valami különösen kegyetlen fájdalmat számomra, úgy csak köszönettel fogok tartozni, ha az életnek bucsút mondok, a jó kútfejének (la cause de tout bien) azért a gyönyörű sétéért, melyet a valóságon át (à travers la réalité) tennem szabad volt.»

A kétely és megnyugvás, a tagadás és rajongás sajátos kettőssége az, a mi a renanizmus világnézetében új, érdekes és megragadó. Ez a lélekállapot a modern gondolkodás igazi tüköre, a kor műveltségének tipikus kifejezése, úgy a mint az a század eszméinek és küzdelmeinek forrongó kohójában megüledett. «Nincs Isten — és Renan az ő prófétája» —

ebben a röpke szóban jellemezte a francia elmésség azt a látszólagos ellenmondást, mely az ész és kedély tört accord-jában egy halvány resignatio és kifejezhetlen sóvárgás mélagásával rezgett össze. De e kettős természet, ez ellenmondás magasabb megoldást nyert Renannál a humanismus megtisztult bölceletének és a történet-philosophiai felfogásnak azon az objectiv magaslatán, melyre az emberi civilizatiók nagyszerű látványja juttatta el őt, a bölcselkedő semitolgot, azon a fenséges ösvényen, mely a hanyatló pogányság romjain, az izlam világa fényes csodáin, az arab philosophia mysticismusán, az őskereszténység és zsidóság magas szellemi culturáján, a buddhismus és a hindu vallás-philosophia mély szemlélődésein át- meg átkalauzolta. A benyomások ezen gazdagsága megtermékenyítette Renannak még skepsisét is és nem engedte azt a meddő lelkek azon üres szellemi hüvelyévé válni, melynek száraz tartalmatlansága a Schopenhauer-Hartmann-féle nihilo-pessimismus világfelfogásában kísért.

Sokat vitatkoztak a felett, vajjon Renan derült életnézete igazi, vagy pedig csinált volt-e? Jogositva volt-e azt írni magáról, hogy a föld alig hordozott boldogabb embert nálánál? A katolikusok nem tartották lehetségesnek, hogy egy ember, ki annyi lelket taszított töprengésekbe és kételybe, a ki annyi hitet megtört, annyi szívet ejtett aggodalomba, szóval a kinek életén szerintük bizonyos meghasonlás kellett, hogy végig vonuljon, lelkiismeretében nyugodt, derült és életvidor lehessen. Lemaitre, Renan jelleme és vonásának «Contemporains» czímű művében egész fejezetet szentel s azon következtetésre jut, hogy derültsége természetes skepsisével jól összeférhető volt. Talán mindennél jobban érdekelhet, minő kulcsát adja ennek a hangulatának az, a ki legilletékesebb ebben tanúságot tenni, t. i. maga Renan.

Egy 1885-ben tartott banketten mondott beszédében e pontban így jellemzi magát a mester:

«Én is lesujtottam néhány földalatti, meglehetősen gonosz fenevadat. Jó torpedó voltam a magam módja szerint. Néhány villamos útést mértem azokra az emberekre, kik jobban szerettek volna aludni. Ez okból, habár testileg időnek előtte kimerülve, mint a tengerészek, én is megőriztem aggkoromig a gyermek vidámságát s a meglegedés különös könnyűségét.»

«Egy kritikus nem rég azt állította rólam, hogy engem a philosophiám kényszerít mindig szomorúnak lennem. Szememre lobbantotta, mint képmutatást, jókedvemet, melynek valódi okát nem birta felösmerni. Nos, én megmondom önöknek az okát.»

«Elégedett vagyok, először mivel igen keveset szóra-koztam, a míg fiatal voltam még. Megőriztem képzelődésemnek egész frissességét. De azután elégedett vagyok még, s ez még komolyabb ok, mivel bizonyos vagyok arról, hogy életemben jól cselekedtem. Úgy van, erről egészen biztos vagyok. Jutalmúl ezért nem kívánnék egyebet, mint hogy még egyszer elől kezdhessem. Csak egyről panaszkodom s ez az, hogy tíz évvel öregebb vagyok, mint kellene.»

«Nem a tudományok embere vagyok; a nép embere vagyok. Pórok és tengerészek névtelen hosszú sorának vagyok végpontja. Élvezem gondolkodásuk szerény eredményeit s hálás vagyok a szegény emberek iránt azért, hogy intellektualis korlátoltságuk által annyi élvezetet szereztek nekem.»

Idéztük Renan szavait, melyekkel czáfolja azokat, a kik összeférhetlennek tartották optimismusával a világról és az emberi történelemről való felfogását, kora társadalmáról és a jövődőről alkotott eszméit. S igazat kell neki adnunk abban, hogy az irataiban lépten-nyomon refrainként vissza-csengő «vanitatum vanitas» voltaképp épp oly közel áll a keresztény pessimismus világtól elzárkozásához, mint a pogány Epikur gondtalan életbölcseletéhez.

De Renan egyúttal telivér franczia, s mint ilyenben, nem hiányzik benne a «poseur» bizonyos árnyalata sem. Talán kissé sokat is beszél magáról; de ki venné ezt rossz néven ama mesteri sorokért, melyekben önmagáról szólva, egész tárházát nyitja meg az élet és az emberek mély ismeretének?

«Hibáim közé tartozik — úgymond — a túlságos engedékenység a szóbeli érintkezésben, a mely igen gyakran vált reám nézve kellemetlenné. A pap mindenbe beleviszi a maga szent politikáját: a mit mond, abban sok a conventionalis. Ez irányban én is pap maradtam s ez annál balgább dolog, mivel sem nekem, sem nézeteimnek nem vált hasznára. Irataimban absolute becsületes vagyok. Nemcsak hogy sohasem mondtam olyant, a mit nem gondolok, de a mi ritkább és nehezebb, mindent elmondtam, a mit gondolok. De társalgásomban és levelezéseimben sajátságos gyöngéim vannak. Szinte sohase mondok ellent, s kivéve oly személyeket, kikkel szellemileg rokonnak érzem magamat, mindenkinek azt mondom, a mi véleményem szerint neki kellemes. Igénytelenségem a társasághoz tartozó emberekkel való érintkezésben leírhatatlan. Beszédbe ereszkedem velök, belesülök, fennakadok s utóljára az ügyetlenségek egész labirintusába bonyolódok. Neveltetésemnél fogva túlságos udvariasságra, a pap udvariasságára bírván hajlandósággal, talán igen nagyon igyekezem kitalálni, a mit a velem értekező hallani óhajt. Ha valakivel társalgok, egész figyelmem arra irányul, hogy gondolatait megsejtsem s azokat neki fölös mennyiségű szeretetreméltósággal föltálaljam. Összefügg ez azon nézetemmel, hogy igen kevés ember áll oly objective szemben saját gondolataival, hogy meg ne sértenők azzal, ha mást mondunk nekik, mint a mit gondolnak. Csak oly emberekkel folytathatok feszélyezetlenül eszmecserét, kikről tudom, hogy nincsenek előre megalkotott véleményeik s a jóakaratú világírónia álláspontján állanak.»

«Ha levelezésemet halálom után közzétennék, reám nézve az nagy szégyen lenne. Levelet írni nekem tortura. Teljesen értem, hogy valaki virtuoz marad tíz vagy tízezer ember előtt. De *egy* előtt? ... Mielőtt írnék, habozom, utána gondolok s igen gyakran elalszom ezen.»

«Csak látni kell ezeket a nehézkes, nyakatekert, unalomban kiizzadt leveleket, hogy rögtön észrevegye az ember, hogy mindez a félálom meredtségében jött létre. Ha aztán még egyszer keresztül olvasom, a mit írtam, úgy találom, hogy a dolog nagyon gyönges s hogy abban sok olyat mondtam, a miről teljességgel nem vagyok bizonyos. Kétségbeesésemben azonban bezárom leveletem s azon tudattal viszem a postára, hogy valami nagyon nyomorúságos dolgot tákoltam össze.»

Milyen véleménye lehetett vajjon ezek után e mindenben abszolút szellemnek az irodalomról, mely végső elemzésben szintén csak az emberi szív, az emberi elme prostitúciója? Mondjuk ki nyíltan, Renanban, kinek önvallomásai pedig szent Ágostonéival vetekednek s Rousseauéinál őszinte igazságban hasonlíthatatlanul magasabban állanak, a bölcész sajátságosan fedi el az író. A modern interview ostromát természetesen Renan sem kerülhette ki, s bár a psychologus és jellemrajzíró nem becsülheti túl azokat a megnyilatkozásokat, melyekben a nyilvánosság elé ránczigálva szólaltatja meg a sajtó szócsöve a kor szellemi tekintélyeit: néhány önvallomása Renannak, melyeket a hírhedt francia interviewer, Huret kérdéseire, az újabb irodalmi eszmeáramlatok felől kérdezettve, tett, mégis jellemzők egyénisége megítélésére.

Igy a modern irodalom felől kérdezettve, a zsidó nép eredete történetének nagynevű szerzője inkább egyénileg érdekes, semmint tanulságos választ adott.

«Mitsem tudok erről szólni — mondotta volna Renan. Ezekben a dolgokban rémitően járatlan vagyok. Ha kötelességemnél fogva kénytelen volnék a jelenkori irodalomról nyilatkozni, legalább hat hónapra volna szükségem, hogy magamat csak némileg tájékoztassam. S ha ekkor kész volnék, valószínűleg még további két évre volna szükségem, hogy körülnézzem magamat s megpróbáljam a jelenkori dolgok iránt érdeklődni. Példának okáért igen szeretnék regényeket olvasni s valószínűleg jól tölteném azzal időmet, de kérdéseire — szólt szerényen kérdezőjéhez fordulva — ma valóban nem tudok felelni.»

Valószínű, hogy Renan e szavaiban némi túlzás van, legalább Huret maga bevallja, hogy Renan irodalmi tájékozottsága sokkal nagyobb volt, semmint szavaiból ki lehetett venni. Racine és Voltaire mellett, kinek leveleit égis magasztalta, dicsérőleg emlékezett meg oly modern költőkről is, mint Sully Prudhomme, Leconte de Lisle; Zoláról pedig találóan jegyezte meg «Mouret abbé vétkében», hogy mily hosszadalmas, bár kétségtelenül kiváló erő. Száz oldalt használt a «Paradon» leírására, holott Renan szerint tíz is elég lett volna. Egészen categorikusan nyilatkozott ellenben Renan bizonyos irodalmi divatokról, melyeket Huret filozófiai evolúciókra akart visszavezetni. «Irodalmi divatok . . . gyerekség, úgymond; két év múlva senki sem gondol rájuk.» A symbolistákról és naturalistákról pedig ezt a maró szót használta: «Gyermekek, kik a hüvelyküket szopják.»

Egészen véve azonban Renanban sokkal elevenebb volt az ítélet dialectikája, semhogy erős meggyőződései lehetek volna bármely kérdésben, annál inkább, hogy irodalmi iskolákhoz szegődött volna. Eszmélődésében a tagadás szelleme volt az első láncszem, a kételyé az első kapocs, melylyel a dolgokat és tárgyakat értelme körébe belevonta. Kétkedett — igazságszeretethől, s lelkének tragikuma volt, hogy

nem talált igazságot, a mely kielégítette volna a pozitivitás körében. Nem csinált titkot abból sem, hogy a «profanum vulgust» megvetette. Látta az úgynevezett «irodalmi sikerek» problematikus tényezőit, a tömeg tetszése változó szeszélyeit. Ő, az eszmény embere, kevésre becsülte a múló formákat, melyeknek tartalmat csak a gondolat ad. Ezért nem vegyült bele az irodalmi eszmeharczba, mely nem az igazság lényege, hanem csak annak kifejezési módja körül folyt, mellőzve azt, hogy egész szellemi organismusa nem arra volt berendezve, hogy párttusát vezessen. És itt az oka annak is, hogy a politikai pályán nem volt Renannak szerencséje. Már 1869-ben keresett képviselői mandátumot, s nem volt sikere azon későbbi törekvésének sem, hogy a senatusba bejusson. Azon politikusokhoz tartozott, kik hittek a napoleoni caesarismus szabadelvű császársággá vedlése lehetőségében. De ezt a felfogását ép oly kevéssé tudta a közvélemény által elfogadtatni, mint barátja és elvtársa, Jerome herczeg. A francia választók bizalmatlanságát egyikök sem tudta megtörni. Ennek folytán Renan lemondott a politikai szereplésről s egészen tanulmányainak szentelte magát. De az ultramontanismus sötét gyűlölete mindenüvé követte, s alkalmat vett magának Napoleon herczeg egy hírhedt nagypénteki hurka-dinerjének odiumát is Renanra tolni, holott kiderült, hogy ebben a liberális irányú lakomában senki sem gondolt a katholikus vallás megsértésére.

A politikai campagne-ban szenvedett vereségeit Renan, joggal-e vagy nem, a Gambettisták agitatóinak tulajdonította. Ez indította arra, hogy megírja «Caliban» című satyrikus drámáját, mely a lyrai és politikai phantasia sajátságos keveréke. Főalakjában állítólag magát Gambettát állította gúnyja céltáblájául. De máskülönben is működött a színműírás terén. A «nemi-i pap», a tárgyát a francia forradalomból merített «Jouarre-i apátnő», a «L'Eau de jouvence»

stb. ily irányú tevékenységének legbecsesebb emlékei, ámbar nem annyira a színpad gyakorlati ismeretével írvák, mint inkább drámai olvasmányok.

A nagy tudós már hosszabb idő óta szívbajban szenvedett, de állapota legutóbbi Bretagne-ban tartózkodása alatt vett fenyegető fordulatot, ez év július havában. Családja visszavitte Párisba, a Collége de France-ban birt lakására, szeptember 18-án, de már az úton tartottak a catastrophától. Halálsejtelmektől meglepetve, még intézkedéseket tett irodalmi hagyatéka rendezése tárgyában. «Izrael történetének» negyedik és utolsó kötete, melyet a nyáron át javíttatott, teljesen készen és kiadója kezében van s deczemberben várja megjelenését. «Emlékiratai»-ról azonban úgy rendezkedett, hogy azokat csak öt év múlva tegyék közzé.

Családja odaadó gondozásának egyideig még sikerült Renant a látszólagos javulás útjára hozni. Naponta tett rövidebb sétákat. Egy ily alkalommal azonban meghült a jeles tudós és betegsége még tüdőgyuladással is complicálódott. Papot azonban nem fogadott halálos ágyánál. Özvegyet, egy fiút s egy férjnél levő leányt hagyott hátra. Tisztelői megpendítették az eszmét, hogy a francia nemzet államköltségen temettesse el Renant, a ki után vagyon nem maradt, mert a speculációhoz nem értett, s hamvait Victor Hugó mellé, a Pantheonban helyezze örök nyugalomra. Az erre vonatkozó indítvány megtételével a kamara összeülése után Lockroy-t bízták meg.

Nagy és mély a megilletődés, melyet a század ez egyik legjelentékenyebb tudósának és gondolkodójának halála egész Európa művelt közönségénél, sőt még ellenségeinél is keltett, mert Renan igazi mintaképe volt a tudósnak. A tudomány úttörője volt már akkor, mikor az abbé és alumnus csuháját viselte s a tudomány és haladás bajnoka maradt utolsó lehelletéig. Mesteri tollát kezéből csak a halál csavarta ki.

Mint akadémiai szónokot Renant a legjobbnak tartották. «Ő mindenütt első» — mondotta volt róla egy ízben Leconte de Lisle. Magas kora daczára még folyvást foglalkozott nagyszabású irodalmi tervekkel. Bréhaut szigeten, hol rendes nyaraló helye volt, a lakosok tiszteletére bankettet rendeztek. Köszönő szavaiban többek közt ezeket mondta Renan: «Higyjék el nekem, ha még sokáig élnék is, elég tennivalóm volna; oly munkaterveim vannak, melyek három-négy emberéltre elégségesek. Szeretném megírni a francia forradalom történetét, a mely oly hangon lenne tartva, a milyen egy ritka nagy lázrohamot megillet s alapvető munka lenne. Szeretném megírni Athen történetét, a tudomány és szabad gondolkodás történetét, melyben elmondanám, mi módon sikerült az embereknek egyet-mást megtudniok arról, hogyan fejlett ki a világ. Bretagne történetét is szeretném megírni legalább hat kötetben. Szeretnék khinaiul tanulni s kritikailag megvilágítani minden kérdést, mely a khinai történetre és irodalomra vonatkozik. Mindebből semmit sem fogok véghezvinni. De mit tesz az? Véghez viszik mások és jobban fogják megcsinálni, mint én. Én véghez vittem azt, a mire legtöbb súlyt fektettem, s talán marad még egy pár évem, hogy még egy kissé szórakozhassak is.»

Ezt a vágyát csak részben látta megvalósulni Renan. De azt megérte, hogy a civilisatio vezérnemzete a tekintély areopag-székébe emelte a szerény tudóst, a honnan oraculum-szerű ígéit áhitattal leste Európa az emberi gondolkodás minden nagy actualis kérdésében, a melyet az események szőnyegre hoztak. És Renan ítéletei mindig a tiszta bölcsesség quintessentiáját tartalmazták, azét a bölcseségét, mely a tudás és tapasztalat átszűrt eredményeiből képződött, mely fenséges harmoniájából nem engedte magát kizavartatni semmi előítélet, semmi szenvedély által és sohasem kapkodott léhán a divatos jelszavak hangzatos frázisai után.

Sirja fölé oda lehet írni, a mit ő akart: «A mivel mindig bírtam, az az igazság szeretete volt; óhajtom, hogy siromra (vajha a treguier-i kolostor falai között lenne az, de a kolostor az egyházé s az egyház, elég igazságtalanul, nem akar tudni rólam) — óhajtom, mondom, hogy siromra azt írják: «veritatem dilexi!»

«Igen, szerettem az igazságot; kerestem, követtem, bár-hova szólított, nem gondolva a keserű áldozattal, melyet reám rótt. Széttéptem a legdrágább kötelékeket, hogy neki engedelmeskedjem, s bizonyos vagyok abban, hogy jól tettem. Senki sem ismeri a világrejtély megoldását s a végtelenséget, mely magába zár; nem lehet megfognunk, nem lehet formula szorítanunk; de van egy, a mit ismerünk: s ez a szív becsületessége, az igazság iránt való odaadás s az áldozat öntudata, melyet érte hoztunk. Ez öntudatról szilárd és emelt homlokkal fogok a végítélet napján tanuságot tenni. Ebben Bretagne fia voltam.»

—r—r.

A MODERN MŰVÉSZET BÖLCSELETE.

— Második és befejező közlemény. —

IV.

(Az új művészet előharczosai. — Courbet. — A realistikus irány. — A realistikus irány technikája. — A rajz. — A rajz fejlődése. — A sztn. — A színfelfogás fejlődése. — Az elrendezés régibb elvei. — A technika fejlődésének törvénye.)

A negyvennyolczas évek forradalmi után kettős erővel keltek birokra az új eszmék a régiekkel. A küzdelem azonban nagyon egyenlőtlen fegyverekkel folyt s a liberalis eszmék diadala általánossá lön. A művészet nagy mezeje ekkor hasonlatossá lett egy virágos kerthez, melyben az égháború elmúltával egymásután bontják ki a virágok színes kelyheiket.

A hol a szabad eszmék *geniusa* félszázad előtt útra-kelt, ott termett meg a korszellemnek megfelelő új művészet is: Franciaországban.

Itt sem ment előkészület nélkül. Emlékeznünk kell *Champfleury* és *Courbet* küzdelmeire, miket az avult aesthetika lovagjaival kellett vívniok; amaz az irodalom, ez a festészet terén.

El kell ösmernünk, hogy mindkét újító a harc hevében túlságokba esett. De épp e túlzások s a belőlük fejlődött eszmeharczok vetették meg alapjait ama széles iránynak, mely később oly szépen fölvirágozott.

Előnyére vált ez ádáz küzdelemnek, hogy az új eszmék

védői nagytehetségű emberek valának, a kiknek modjukban állott elméletüket kiváló műveikkel támogatni. Champfleury-ről még Hugo Victor is elősmerte, hogy mesterműveket írt, Courbet-t pedig maga a *Salon* ósdi jury-je volt kénytelen aranyéremmel kitüntetni. Az akkori akadémikus felfogásnak tehát el kellett ösmernie, hogy a fölvetett új aesthetikai elméletének van valamelyes egészséges magva, a földat tehát arra szorítkozott, hogy ez egészséges magot csunya hüvelyéből kihámozza.

Ily műveletek azonban sohasem szoktak sikerülni, ha a polemia képezi az egyetlen eszközt. Egy előre megteremtett elmélet szerint lehet írni, lehet festeni egészen tiszteletreméltó dolgokat: műremekeket teremteni azonban sohasem. Így történt az új művészettel is, melynek tulajdonképeni elveiről csak ma áll módunkban írni, miután szemeink előtt fejlődött ama műremekek egész sora, melyekben az irány documentumai rejlenek.

Az egész Courbet-féle küzdelem csak lökést adott a classicismus- és nazarenismusba süllyedt festészetnek. De e lökés hatalmas volt, méltó szerzőjének brutális, nyers művészi jelleméhez. A festők figyelmesekké lettek arra, hogy az aesthetikai elveken s a régi mestereken kívül egyéb is van a világon, még pedig közvetlen környezetükben, eleven emberek, virágzó, gazdag világ, a hangulatok, színek, fények egész skálája, valóságos élő, nyüzsgő természet!

S erről mindeddig egészen megfeledeztek a sok elmélet-hajsza közt.

Meg volt teremtve a reactió hangulata. S e hangulat egyre szélesebb teret hódított. De a multról sem feledkezhettek meg egészen, hiszen annak eszméi közt nevelkedtek mindannyian. E két motor együttvéve adta meg az új művészet vázát, a többbit, a húst a csontokra, a ruhát az izmokra, ezt a kor többi szellemproductuma tette.

Nagyjában e motívumok hozták létre a *realistikus* festészet irányát. De maga ez irány is nagyon észrevehető evolúción ment keresztül.

Tudjuk, hogy kezdetben egyenes reakciója volt az eddigi művészeti törekvéseknek, nevezetesen a classicismusnak s a nazarenismusnak. Másrészt kifejezője volt egyúttal a megújódott világfelfogásnak. Tehát *technikában s eszmei tartalomban* egyaránt új jelenségül lépett fel.

Technikájában egészen más utakra tért, mint elődei. Az akkori világfelfogásnak nagyon megfelelt az igazságra való törekvés ékes jelszava. Igaz, hogy ennek az igazságnak lényegét nem sikerült definiálni, s így maga az elv csak a lelkesítő jelszó szerepét vitte. Hanem e jelszó hatalmas impulzust adott a művészet technikai részének fejlesztésére. A technikát oly magas fokra emelte hogy a későbbi naturalistáknak¹ már csak kevés dolguk akadt nagygyá fejlesztésében.

Mint hogy az «igazságot» keresték, lehetőleg messze távoztak a múlt művészetének elveitől, a régi, szentnek hitt művészi dogmákat egyszerűen tekinteten kívül hagyták, s a helyett, hogy a classikus művek tanulmányozásán nevelték volna tudásukat — a mint az eddig divatban volt — tisztán csak a természetet vették elő, ezt tekintették legfőbb mesterököül s iparkodtak a természet után való festés és mintázás által ugyanazon hatásokat elérni, melyeket a mi környezetünk, az egész, nagy valóság tett a szemlélőre.

Nagyon szerencsésen választották meg a technika eszközeit, első sorban a rajz tanulmányozására helyezvén a fősúlyt.

A *rajz* a renaissance-korban, midőn minden alak jóformán heroikus hangulatban született meg a művész agyában

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy «naturalismus» és «realismus» két külön irányt jelez a művészetben, miket nem lehet egymással fölcserélnünk, a mint az szokásban van.

nagyméretű, sokszor stilizált, átlagos, sőt tipikus volt. Céljaiknak megfelelően a legszélesebb, a legfőbb formákkal dolgoztak a cinquecento művészei. A legtöbb nagy mű alakjai az ideális ember-typust mutatják s nem az ember-egyént. A mű tárgyának megfelelőleg, a fővonásokkal dolgoztak leginkább, mindent elhagyva, a mi nem tartozott az athleta-test kellékeihez. Ezekkel fejeztek ki egy-egy mozgást, egy-egy tragikus lélekállapotot. Csak jóval később jöttek ama nagy rajzoló, a kik mindenütt megadták a rajzban is az egyéniséget, 's a kik közt Rembrandt rajzban teljesen modern. Utánok jött a hanyatlás kora: a classicisták rajza már minden íziben schematicus, ők teljesen ama chablonok szerint dolgoztak, melyeket a régibb kor néhány e tárggyal irodalmilag is foglalkozó művésze az emberi test arányairól, a minta-emberről szabályképen föllállított. A Cornelius-korban a rajz egészen légiessé válik, s épp oly erőtlen és átlagos, mint a classicistaké. Több erőt hozott bele Piloty, de a teljes, tömör, minden finom nuanceot magában rejtő rajzolás csak azután fejlődött magasb fokra.

A modern realisták rajza mindeme typust kezelő, rendszerező, anatomizáló törekvések egyenes reactiója. Ők egy-egy egyénnel foglalkoznak, s ez egyéniséget nemcsak az emberben, hanem a táj- és hangulatkép minden, ú. n. staffagedarabjában is keresik. Ez egyének minden apró részét, minden porczikáját épp oly mélységesen, épp oly bőven s épp oly szeretettel tanulmányozzák, mint a mozgások, arányok, helyzetek nagy vonásait. Rajzolási és formakeresési tanulmányaikat kiterjesztették mindenre, a mi környezetünket képezi, s korántsem tekintették az embert magát oly mikrokosmosnak, mely mellett az egész nagy természet pusztá staffage. Megvan ebben a törekvésben az új fejlődéstan s a modern természettudományi módszerek hatása, melyek kimutatták, hogy az embernek a természet háztartásában koránt-

sem jutott külön szerep, mint az apró ázalagnak. Ez universalis rajztudás akkor tűnik föl élénken, ha Rafael, Michel-Angelo egy-egy tájrészét valamely fa- vagy hegyrészletét, egy-egy lovat egybevetjük egy modern ilyenmű tanulmánynyal.

A realistikus irány *színfelfogás* dolgában is reactiója az előző kor művészi hitvallásának. Sőt állíthatjuk, hogy e modern irányt a technikában éppen sajátosságos, új színfelfogása jellemzi legszélesebben.

A szín az utolsó két században csekély kivétellel alig játszik lényeges szerepet a festészetben. Azoknak a művészeknek typusa, a kik nemcsak a rajz, az árnyékok felosztása s a kompositió által akartak hatni, hanem merészen belenyúltak a színekbe is, a cinquecentóval együtt szállt sirba. *Tizian* volt a legutolsó s egyszersmind a legnagyobb festő is azok közül, a kik színekkel is dolgoztak. Bágyadt, sáppadt, szintelen képek következtek azután, mikben a rajz és compositió tartotta valamikép a lelket. Itt-ott fölmerül még egy-egy hatalmas alak, a ki nem fél a palettától, de ezek már csak elszigetelve állanak, s a mily erőtlének voltak mestereik, olyan bágyadtak voltak epigonjaik. A classicisták korában egyéb szerepe sem volt a színnek, mint hogy üres contourokat betöltsön, s ez átment a nazarénusok szektájába, a Cornelius-iskolába is, a kik már idegesen félnek minden színtől. Utánuk Piloty iskolája jött, a másik véglet, a decoratív színhalmazás véglete, mely Makartnál egész a tarkaságig fejlődött. Tizian s a nagy vlám festők óta a szín nagyon mostoha bánásmódban részesült, a legnagyobb önkény és tetszésszerintiség jellemzi szereplését.

A realistikus irány technikája, a természet bő tanulmányozásából kifolyólag, e téren is új momentumokat hozott a művészetbe, a mennyiben a természet üde s teljes színhatásait akarja reproducálni, s nem egy iskola színelméletét. Azáltal, hogy oly mélyen foglalkozott a környezettel, a rajzfinomsá-

gokkal egyetemben a színrészletek egész sorozatának birtokába jutott s így bőséges tárházat szerzett magának oly kincsek-ből, melyeket mindeddig nem hoztak napfényre a művészek.

Mindenekelőtt a színezés sablonszerűségének vetettek véget. Az eddigi irányok souverain-módon mellőzték a természet utáni szintanulmányokat, s azért színeik átlagosak, bizonyos aesthetikai elméletből s nem a közvetlen tapasztalásból merítettek. Rafael Mengstől Götheig egész sor író foglalkozott ez aesthetikai színmegállapítások elméletével, s a művészek nagy könnyedén átvették ez elméleteket. Az eredmény az volt, hogy hiányzott színeikből az élet, az elevenség, a közvetlenség, sőt a valószínűség. Csak *befestették* alakjaikat s nem *festették meg*. Egy fontos technikai tényezőről, a színtávlatról, mintha csak homályos és gyenge fogalmuk lett volna, arról nem is szólva, hogy képeiken hiányzik a levegő, hogy színeik nem adnak texturát, hogy az egész színhatásuk erőtlen és sokban hasonlatos ama dalokhoz, melyeket a sentimentalismus virágkorában gyengehangú gitáron zengtek a lantosok.

Ezekkel ellentétben a realista művészek épp oly lényeges szerepet juttattak a színnek, mint a technika egyéb factorainak. A színtávlat, a valeurök megfigyelése, a formáknak a színekkel való egyeztetése erőt önt a képekbe; a színek fokozatának megállapítása s az aesthetika által dogmatica tiltott nuance-ok merész felhasználása életet, elevenséget kölcsönzött alakjaiknak. Végre igazi plastikát adott a formáknak, hogy alakjaik nincsenek a levegő sokszoros reflexeiből kiragadva.

Rajz és színezés a technika egy újabb factorához vezetnek: az *elrendezéshez*. E fogalom körébe tartozik a compositió minden része, mely lazább összefüggésben áll az eszmei tartalommal; ilyenek a fény és árnyék elosztása, a figurális dolgoknak az adott térben való elhelyezése, szintúgy a színtoltok összeállítása.

Mindeme dolgok még a közelmultban is szorgos philosophálás tárgyait képezték. Van külön irodalmuk, külön aesthetikájuk, vannak normáik, miktől az utolsó másfél század művei csak ritkán térnek el. A renaissance-kor nagyszabású frescoiról vonták le a legtöbbben e szabályokat, mások elmentek egész az optikáig. Felállították a háromszög-, kör-, kúp-compositió szabályait; elvileg elhatározták, hogy a fény úgy álljon az árnyékhoz, mint egy a háromhoz; megállapították, hogy a kép két általellenenes sarkát összekötő egyenes legyen főelv választó vonala a sötét és világos részeknek; kimondták, hogy a «meleg» és «hideg» színek épp ily arányban foglaljanak helyet a képen. Végre helyet jelöltek az esetleges főalaknak s helyet a mellékalakoknak, sőt e főalakok kiemelése czéljából ajánlják a kettős perspectivát, azaz, hogy két különböző látópontból legyen a távlat szerkesztve. És kijelöltek sok egyéb nagyon tudományos dolgot, leírták a magasb művészet minden szabályát, úgy hogy a festőnek alig jutna más egyéb föladat, mint e blanquet kitöltése.¹

Ez aesthetikai békóktól a realistikus művészet nagyon hamar s nagyon könnyen szabadult meg. A mint a modern irodalom levetette magáról a classikus külalak ócska ruháját, épp úgy eldobta lomtárba a modern művészet e vezérfonalakat. Minden erejével tiltakozik az idegen beavatkozás ellen: az, a mit teremt, egyénileg van teremtve s nem mások segítségülvételével. A szabad rendelkezés s a szabad egyéni felfogás az egész vonalon uralomra jutott, s ezzel együtt a műkritika sem támaszkodik ma már a régi aesthetika normáira.

¹ Egyéb aprólékosb ilynemű művészeti szabályok röviden egybe vannak foglalva egy magyar kézikönyvben is, melyet Székely Bertalan írt a magyar állami mintarajztanoda és rajztanárképző-intézet művész-nővendékei számára, s mely ott ma is használatban van. A német irodalom különösen gazdag az enemű művekben.

Midőn a realistikus művészet eme technikai részeiről szóltunk, fel kell tünnie annak, hogy az új művészet összes technikai factorai a régibb kor művészetének technikájában nyilvánuló elvek egyenes reactiója. A modern művészet kialakulásának e módja újabb documentuma amaz elvnek, hogy a művészetek történetében a belső eszmei tartalomtól nem függő rész, a technika, mindig az előző műirány reactiója, mely önmagából fejlődik s kevés összefüggésben áll a kor-szellem egyéb productumainak fejlődési, kialakulási jellemével.

E tisztán technikai szempontok azonban korántsem adják meg a modern művészet jellemét. A *technika* meg-másulása a művészet belső, önmagából kiinduló fejlődését mutatta. Az *eszmei* szempont azonban sokkal messzebbmenő perspectivát nyit meg előttünk s ama nagy közös térre vezet el minket, hol a művészet szoros érintkezésbe lép a művelődés egyéb factorainak nagy tömegével, a hol úgy futnak össze a cultura száalai, miként nagy központi állomásokon a táviró huzaljai.

Az eszmei tartalom szempontjához érve, az első kérdés, mely elénk tolul, az, hogy milyen ez új művek tárgya? mit akarnak vele a művészek elérni, s mily kapcsolatban állnak e tárgyak és czélok a modern culturával?

V.

(A szellemi tartalom. — A tudományos és társadalmi eszmék hatása irodalomra és művészetre. — Az új irodalom : Zola. — Az új művészet : a vezérezikvezők. — A socialis tanok hangulatának terjesztői. — A kor jellemé.)

Ama számtalan műalkotás összesége, mely a realistikus irány uralma óta ellepte a világot, korántsem tekinthető ezen irány kizárólagos teremtményének, még kevésbé szabad az összes realistikus művekről következtetést vonnunk ezen irány ellemvonásaira. Mint minden művészeti epochában, úgy ebben

is a művek többsége a nagy fogyasztó közönség primitív izlésének kielégítésére van szánva. Nagy részük piaczi árú, telve engedményekkel a gondolkozni nem szerető tömeggel szemben; szellemi aprópénz, melynek százai sem érnek fel ama valóságos művészi kincsek valamelyikével, melyek igazi karakteristikumai a realistikus művészeti törekvéseknek.

Itt is sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak. Azonban a realistikus irány éppen nem mondható szegénynek oly művekben, melyek intensive, mélyen kifejezik egész lényegét, s mint ilyenek egyszersmind hű tükrei a kor-szellem finom változatainak, mindannak, a mi a modern embert foglalkoztatja, lelkesíti. E messze kimagasló műveknek helyet ad majdan a jövő műtörténete, s a mint a mult nagy korszakainál is megtörtént, úgy fog megésmi a modern művészet selejtes termékeivel is: elpusztulnak, elkallódnak, a feledés homálya száll le reájok. Ez a műizlésnek nagy selectio-nalis processusa, melyet a művészet édestestvérénél, az irodalomnál is épp olyan mértékben látunk érvényesülni.

Sőt éppen az irodalom egyebekben is oly sok rokon vonást mutat a művészettel. Nem szólunk itt a technikáról, hisz az mindegyiknek külön-külön sajátja, mely önmagából, csupa reactióból fejlődik. De annál határozottabban áll ez az írott és festett művek szellemi tartalmára nézve, hisz mindketten ugyanabból a forrásból merítenek.

Az új művészet embereit is éppen azok a kérdések lelkesítik leginkább, melyek a modern irodalmat foglalkoztatják. A szépirodalom csak oly productuma a culturának, mint a művészet, s benne épp oly szilárdan jegeczesednek meg a kor eszméi, mint a festészetben.

Az utolsó évtizedekben a művelődés minden terén nagy újítók léptek fel, kik az apró apostolok legiójától követve, új világításba helyezték az emberi szellem legfontosb s legérdekeseb problémáit. A titkos jelszó, mely e mozgalmat meg-

indította, a szabadelvű, sőt radicalis eszmék practikus alkalmazása volt. Azért találtak annyi visszhangra az életben, mert mélyen belenyúltak az életbe. Maga a társadalom kezdte meg az apostolkodást s hatalmas apparatussal magára alkalmazván az új tudomány tételeit, önmagát kívánta reformálni. Gondoljunk csak vissza amaz évekre, mikor a socialdemokrata tanok mint nevetséges utópiák át lőnek adva a világ kacajának, s gondoljunk vissza a később létrejött socialis congressusokra, amaz actióra, mely a pápai székről s a császári trónról indult ki: be kell ösmernünk, hogy a kinevetett eszmékkel komolyan kezdtek foglalkozni s nagyrészt elfogadták a «tárgyalás alapjául».

Mindeme társadalom s életet átalakítani kívánó eszmék ezúttal nem valának a szoba-philosophusok hypothetikus speculatióinak termékei, hanem a tudományadta új vívmányok gyermekei, az új physiologia s evolutionismus szüleményei. Nem nélkülözték a tudományos jelleget, lényegük ellen tehát nem is tehettek elvi kifogást, csak szükségességüket kelle még bebizonyítani.

És e socialdemokrata hangulatban indult meg az irodalom és művészet hatalmas munkája.

Ez volt az első legnagyobb hatás, melyet az élet gyakorolt az irodalomra és művészetre.

Nem szabad állítanunk, hogy az irodalom és művészet kizárólag a társadalmi eszmék diadalra juttatására fegyverkezett. Korántsem. Az ilyenfajta dogmahajszja távol áll mindkettőtől. Azonban nagyon is nyilvánvaló, hogy ez irodalom és e művészet ugyanazon hangulatban alakult újjá, mely a socialis eszméket a felszínre vetette, ugyanazon tudományos elveken nevelte magát, mikre a társadalmi eszmék támaszkodnak.

E közös hangulat közös jellemvonásokat kölcsönzött mindkettőnek. Megvan bennök a szoros kapocs a haladó

tudománynyal, a fejlődő bölcelellettel, világnézlettel. Csak felületesen kell átlapoznunk Balzac, Trugenyev, Zola, Ibsen, ifj. Dumas műveit s megtaláljuk bennök mindama tudományos tételek, bölceleti rendszerek, gondolkodásmódok, hangulatok egész sorát, melyek a társadalmi eszmék szülőttei vagy testvérei. Egy lángeszű író, Zola, egész regény-cyclusban írja meg az evolutionismus minden finom ágazatát s megteremti vele a XIX. század epopoeáját. Szorosan tudományos alapon áll, segédül használ minden új vívmányt, milyenek a statisztika, a sociologia, az új psychologia, az orvostan legújabb fejezetei, a nemzetgazdaságtan. Belenyúl a társadalom minden rétegébe s feltárja ama nagy gépezetek titkos belsejét, melyek mozgásban tartják a társadalmat. A bonczoló orvos hidegvérűségével mutatja be az egészséges és beteg részeket egyaránt, s azok productumait, mint a milyenek a vallás, a politika, a művészet, az ipar és kereskedelem, a socialismus. Barátja, Turgenyev pedig hosszú sorát mutatja be a társasélet visszasságainak, előtérbe hozza a kasztok egyenlőtlenségét, a társadalom páriáit, s ezek eredményeként bemutatja a tudományos nihilismus képét.

E két kiváló példából látjuk, miként fogták fel az írók a korszellemet, s megeléjük bennök a kettős momentumot is: az új tudomány és új bölcelet alkalmazását az irodalomban egyrészt, másrészt pedig a kor hangulatát.

Vajjon van-e az ilyen irodalomnak jogosultsága? Vajjon ez volna-e célja? Vajjon helyesen s pártonkívüli szellemben mutatták be ez írók az életet? — — E kérdések nem tartoznak e fejtegetések keretébe. A fődolog az, hogy az irodalom *ilyenül* fogta fel az életet, s hogy az új irodalom *ezen* eszmékkel van telítve. Ez irodalom kritikáját mellőzve, csupán azon hatást akarjuk kimutatni, melyet az a művészet szellemi fejlődésére gyakorolt.

Mondtuk, hogy a modern irodalom két érdekes jelenséggel ösmertet meg minket: az új világnézetnek bevitelével az irodalomba, s a kor hangulatával.

A művészetben kiválóan ez az utóbbi mozzanat érdekel minket. A festészet lényegénél fogva különösen alkalmas olyan hangulatok teremtésére, melyeknek hatása alatt az emberek fogékonyakká lesznek bizonyos eszmék elfogadására, Magukat ezeket az eszméket hirdetni nagyon tökéletlenül áll módjában, főleg ha azok annyira elvontak, hogy csak hosszas taglalás, fáradságos logikai munka útján juthatnak a köztudatba. Az irodalom ebben is megfelelt maga elé tűzött feladatának, sőt általa maga is csaknem tudományossá lett. A festészet pedig századunk második felében az új eszméknek megfelelő hangulatok teremtésére adta magát.

Azonban nem ez az egyetlen jellemvonása a realistikus festészetnek. Mint az új művészeti törekvések hosszú sorának első jelensége, sok oly vonással bír, melyek visszanyúlnak az irodalomba s élénken magukon viselik a vajudási processus bélyegét. Ilyen vonás például a vezérczikkező tendentia, mely egyenesen a kitűzött elvek propagálásával foglalkozik. Ha a realistikus irány nevezeteseb képviselőit sorba vesszük, a nagy nevek egyharmadát kiadott jelszók mellé írva találjuk. Ilyen pl. *Uhde*, mint a német socialdemokrata irány képviselője a művészetben, ilyen *Verescsjašin* az oroszoknál, a ki a háború ellen festett, ilyen *Rjépín*, a ki a jobbágygazdálkodást ostorozza, ilyen *Newville* és *Detaül*, kik a franczia revanche-eszmét propagálják. Mindezek művein határozottan meglátszik a célzatosság, melylyel a vezérczikkeket megfestették s így köztük és az új irodalom apostolai közt lényeges kapcsolatok léteznek.

Más szempont alá tartoznak azok, kik műveikkel öntudatlanul is oly hangulatokat teremtenek, melyek az új eszmék terjedését elősegítik. Ide tartoznak mindazok, kik az

életképek egész sorában bemutatják a modern társadalom emberét, a mint az élet minden fázisában küzdök a megélhetésért, a mint izzadva sűrög-forog a bureauban, a szántóföldön, a gyárak kormos falai közt, a kikötők mólóin. Bemutatják otthonát, annak derűs-borús képét, az éhező és duhajkodó, a neveletlen, a szenvedő s dorbézoló emberiséget. Bemutatják a klikkek és kasztok keserves küzdelmeit, apró jeleneteket, mik nagyon világos illusztrációi ama műveknek, melyek a mai társadalom átalakításán dolgoznak. Felébresztik a nézőben a szánalom, a keserűség, a reakció és megvetés minden érzelmét, oly hangulatokba hozzák, melyekben a lelkesedés egész hevével áll az új zászló alá, hogy segítsen a reformmunkában.

Igy jár karöltve a modern művészet az étellel, az életnek fölvetett fontos kérdéseivel.

Kitűnik ebből, mily lényeges, bár subtilis módon mutatókozó része van a művészetnek korunk ama nagy munkájában, melynek végcélja az új reformatió. Kétségtelen, hogy századunknak legalább utolsó harmadát éppen e társadalmi problémák tanulmányozása és ezek megfejtésének kísérlete jellemzik. A tudomány-nyújtotta felvilágosodottság fölfegyverezte az emberek szemeit, hogy biztosan s élesen lássák meg ama nagy ellentmondásokat, mik az emberi lényeg s az átöröklött társadalmi institutiók közt fönnállanak. Az actio megindult az egész csatavonalon, sőt vért is kívánt már. Emlékezzünk a közelmúltban amaz államátalakulásokra, melyek Dél-Amerikában mint forradalmak szüleményei jöttek s jönnek ma is létre, s melyek épp úgy visszhangra találtak az iberi félszigeten is. Európában pedig tudományos higgadsággal veszik kezükbe a sajtó, a számtalan congressusok s a társadalom maga e socialis bajok orvoslásának nehéz és bonyolult munkáját. sőt legújabbán a végső consequentiákat is levonva, a lefegyverzés s az örök béke eszméjéig mennek.

Lángeszű művészek, kik e jellemvonást fölismerték, egész hévvel dolgoztak azon, hogy a kor ez alaphangulatát terjeszszék. És éppen ebben rejlik az új művek hatásának magyarázata; a korral való együttérzés kölcsönzött nekik olyan delejező erőt, mely a maga körébe vonz mindenkit, a kit az emberiség bajai, sorsa, hányattatása, hosszú Odysseája érdekel.

• VI.

(A realistikus genrekép. — A genre múltja. — A genre jelene. — Az új genre tendenciája. — A pszichológia hatása. — A nemzeti és faji jellemvonások. — Közeledés a kosmopolitismushoz. — Ennek okai. — A realistikus irány a modern kor legkifejezőbb művészeti documentuma.)

Az új irodalom és művészetnek sajátos jellemvonást kölcsönöz mély sympathiája a «misera plebs»-szel. Alig foglalkozik valamivel örömeiből, mint a nagy néptömeg belső, küzdelmes életével, s alig tanulmányoz valamit olyan mélyen, mint a nép-pszichológiát. Mint szerves egészet fogják föl ma a tömeget, melynek megvan a maga egyénisége, megvannak külön ideáljai s külön fejlődése. Minden valószínűség szerint az evolutionismusnak kell ezt betudnunk, mely oly bőven foglalkozik az egyének egymásra gyakorolt hatásával, s mely nem akarja az egyént a tömegből kiragadva, mint abszolút, önmagában s önmaga által tovább fejlődő lényt felfogni. A század közepe óta gazdag az irodalom ilyenmű kérdések taglalásában, jó része van a nemzetiségi eszme kialakításában is. Tudományos módszerek segélyével elemzik a fajok és családok természetrajzát, keresik átalakulásaik törvényeit. Magas fokra emelik a nemzetgazdaságtant s megteremtik a statistikát, mint kitűnő vezérfonalat a tömeg életének kriteriumához. A szépirodalom legkiválóbb művei éppen e témával foglalkoznak, a legkifejezőbb regényíró, Zola, nem egy

ember, hanem egy soktagú, szétágazó család történetét írja meg. Északon a skandinávok megteremtik a parasztirodalmat. a drámaírók pedig e tömeg életének legfontosabb factorait veszik bírálat alá s kritizálják a házasság, a család, a közélet mai formáit. Az irodalomban a kiváló erényes hősök s az elvetemedett gonosztevők helyébe lép a nép, mindenestül, úgy a hogy adva van, a modern dráma pedig egy-egy fejzete a fejlődéstannak.

Ennek a zsihongerő, folyvást izgó-mozgó tömegnek szellemét mutatja be a legtöbb modern genrekép. A nagy tömeg életéből veszik alakjaikat s jeleneteiket s így valósággal megfelelnek nevüknek: életképek.

Igazi életképről ily értelemben csak a realistikus irány föltünése óta szólhatunk. A régibb művészet, főleg a renaissance kora nagyon szegény az ilyenmű művekben. A hollandi festészet azután egyszerűben egészen a «genre» felé fordult. csak hogy e képeken sokkal inkább uralkodik a humoros elem, sem hogy azokat tisztán az akkori élet karakteristikumaiúl vehetnők. Hosszú szünetelés után az életkép századunk első felében újból divatba jött, egészen a «Werther»-féle irodalom szellemében. E hypersentimentalis művek a bourgeoisie-t ünnepeleék, sőt eszmei magaslatauk nem lép a nyárspolgárság lapos gondolkodásmódja fölé: édeskés, bágyadt, de gondosan kidolgozott képek ezek, mik anyai örömekeket mutattak be a világnak. Hozzá a sok olasz, spanyol, görög «szépség», mikkel stilizált női modell-tanulmányaikat jelezték s egyéb gondolat nélküli festési kedvtöltések: s megkapjuk képét a genre-festészet gyermekkorának.

A realistikus irány művészei mély tehetségük s tudásukkal egyszerűbe magas jelentőségűvé tették ez agyonkinzott, gyenge műfajt. A mint az irodalomban óriási teret hódítottak számára, úgy lön a művészetben is; sőt mi több: a modern realistikus művészet jóformán kizárólag az életképpel foglalkozik.

Igaz, hogy ez életképek nagyon lényegesen különböznek a régiek genre-jétől. A technika erején kívül becsessé és érdekessé teszi ezeket a félreismerhetlen *tendentia*, mely megadja e művek alaphangulatát.

Azt nem állíthatja senki sem, hogy az eddigi genre-festészet oly vonással bírt volna, mely a társadalomra, az életre nézve érdekessé s fontossá tette volna. Csaknem kizárólag idyllekkel foglalkozott s e gyenge és olvadozó műfaj mindig az elbágyadásnak, a hanyatlásnak jelzője. E czukorédes dolgok helyébe jött az új festészetben a néppel való komoly foglalkozás, s a *tendentia*, e nép bajait feltárni, nyomorú életének hű képét adni, rámutatni a rákfenére, mely az egészséges nagy testet roncsolja.

Nem csodálkozhatunk ezek után azon, hogy az új genre-festészetnek hangulata nagyjából pessimistikus. Azok a szomorú dolgok, melyekkel legbehatóbban foglalkozik, sokkal komolyabbak, semhogy idylli játékok, vagy humorizálás tárgyaivá szabadna őket tenni. A *tendentia* pedig, melyet e képek oly beszédesen predikálnak, magába zárja azt, hogy éppen ez áldatlan élet oly jeleneit keressék elő, melyek legrikítóbban mutatják be a nép bajait, a modern emberkinzást a munkásosztályokban, s fölvetik azt a jelszót, melyet Madách oly szépen formulázott: Milliók egy miatt!

Természetes, hogy ily széleskörű és rendszeres propaganda nem lehet el a szükséges előtanulmányok nélkül, sőt egyenesen ezekre építi eszmei erejét. Első sorban a modern tudományok egész sora adta az impulsust s anyagot s azután kiváltképen a sociologia s a jog új tételei. A kifejezés leg-erősb fegyverét az újabb időben oly hatalmasan föllendült psychologia szolgáltatja.

Ez utóbbi nélkül valóban nagyon hiányosan s nagyon egyoldalúan fejlődött volna az életkép. Nem képzelhetünk kiváló modern genret, mely ne mutatná be a lélektan fontos

vívmányait. E bölcséleti ág subtilis eredményeivel párhuzamosan az új művészet is éppen a lélektani finomságok bemutatásával foglalkozik s távol áll a régibb korok hyperheroikus mutatóványaitól. Itt is a nagy, széles alapú nép-psychologia képezi a művelés főrészt, mint azt már említettük. A nép életéből, cselekvéséből és eszejárásából előkeresik a főjellemvonásokat s ezek segítségével jellemzik a népet. A jellemvonások e tudományos, módszeres keresése, melyhez a psychologia nyújtotta segítő jobbát, igen megbízható kriteriumokat nyújtott a művészeknek s egyszeribe fontos tanulmánytárggyá emelte e tudományt. De bevitte a pszichologiai momentumot egy modern bölcseész, *Taine*, a műtörténetbe s az irodalomtörténetbe is.

Mindeddig nem szóltunk ama módozatokról, melyek közt a modern művészet az *egyes nemzetek* kebelében fejlődött, s a hatásról, melyet e nemzetek mai szelleme, mai jellemvonása az új művészetre gyakorolt. Pedig ama tényekkel szemben, hogy a régibb művészet egy-egy nagyobb epocháját nemcsak koruk, hanem születési helyök szerint is classificálják, csaknem kényszerülve vagyunk arra, hogy a modern kor művészetének e momentumait is tekintetbe vegyük. A műtörténelem kiváló fejezetei az olasz, flamand, német, spanyol, németalföldi iskolák czimeit viselik homlokukon, s a művek, mikkel foglalkoznak, nagyon jellemzően mutatják be az egyes nemzetek jellemvonásait.

A XIX. század művészetének történetéből hiányozni fognak e czímek. A modern művészet kezd kosmopolitává válni, s csak nagyon lényegtelen dolgokban hordja magán ama nemzet bélyegét, melynek körében virágzik.

Ez különben előre látható volt ama törekvések után, melyek különösen a század társadalmi tanulmányaiban nyilvánultak.

Az újabbkor egyöntetű világcultúrája lassankint elsimítja

ama különbségeket, melyeket a fajok, a nemzetek, a klíma, az étetmód szült. A közlekedés szakadatlan emelkedése szokásokat, sőt egész faji jellegeket hozott összebb egymással. a sajtó nagy fejlettsége pedig az eszmetermékek gyors tovább szállítása által hat nivellálólag. A régi kor nép- és fajháborúi helyébe az újabb kor gazdasági s dynastikus háborúi léptek, a faji és vallási különbségek teljesen indifferensen hagyják az embereket.

Ezek voltak nagyjában a külső okok, melyek közeledést jelentenek a kosmopolitismus felé. Belső okokként jelentkeznek még a napoleoni időkben támadt nemzetiségi eszme ellen fölmerült reactió s ezekkel egyetemben sok oly kicsiny factor, melyek bár jelentéktelenek, de azért mégis magukon viselik az internationalismus jellegét, mint a milyen a kormányformák, hadseregek, közlekedési eszközök, tudományos intézmények, nevelésügy, pénz- és mértékrendszer, gyáripár egyöntetűsége, vagy legalább az egyöntetűségekre való törekvés az egész művelt világban.

Mindezek lassan, de biztosan dolgoztak az ősfajok jellegének elpusztításán. Félre nem ismerhető módon hatottak, hisz az életben e factorokkal minden lépten-nyomon érintkezésben vannak az emberek."

És e közönyösség a faj- és népcsaláddal szemben már is több érdekes eredményt szült. Ilyen például az a körülmény, hogy fajrokonságban nem levő népek átveszik egymás kormányformáit; hogy Európában kevés uralkodói trón van, melyen nemzeti fejedelem ülne; hogy a modern politikai szövetségek nincsenek a fajok rokonságára alapítva, hogy a közigazgatási élet, a városi szervezettség kezd egyöntetűvé válni; hogy a magánéletben a berendezés, a ruha, a divat, az életmód lassan egyenlővé válik az egész művelt Európában.

Mindezek kétségtelen jelei ama lassú processusnak, mely idők multán egybeolvasztja a népeket, s közös vonásokat köl-

csönöz nekik. Korunk e jellemvonása az irodalomban is jelentkezett, a mennyiben úgy a külső forma, mint a belső tartalom nem mutat többé különös faji jellegzetességeket az egyes népeknél, mint az a multban volt. Formájával együtt kihalt a specialiter nemzeti epos és a nemzeti dráma. A művészet pedig lényegtelen dolgoktól eltekintve — mint a mi-lyenek a tárgy megválasztása, bizonyos technikai különbsé-gek — egyforma tendenciákkal bír csaknem mindenütt.

Nem tartozik ránk, elbírálni, vajjon kedvező vagy ártal-
mas hatással van-e ezen közeledés a kosmopolitismus felé
a művészetre. Tény az, hogy megvan, s hogy éppen mint
különálló, a multban elő nem forduló mozzanat, jellemző a
modern művészetre.

Nem szólhatunk tehát ma külön német, francia, olasz
művészetről oly értelemben, mint a multban. Hogy valamely
új művészeti törekvés milyen nép körében fejlődik ki, az
jórészt attól függ ma, hogy hol találkozik éppen a factorok
ama része, mik e művészetet létrehozzák vagy átalakítják.
Igy a realistikus irány szülőföldjéül Franciaországot nevez-
hetjük, a naturalismus kifejlesztésében már jó része van
Németországnak. Az intentionismus eredetére nézve egészen
skót termék, az ú. n. intuitivismus viszont Dél-Németország-
ban látott napvilágot. De azért csakhamar divatosakká lettek
e műirányok az egész művészettel foglalkozó világban s egy
részök nem is szülőföldjén, hanem a messze külföldön érte
el legszebb virágzását, mint a Párisban támadt impressio-
nismus Németországban.

Mindezen újabb művészeti törekvésekkel azonban külön
cikkben fogunk leszámolni; e helyütt a realistikus irányt
mutattuk be, mint olyant, mely leginkább jellemzi a modern
kor művészeti hitvallását. A realistikus irány, mint láttuk,
bizonyos elveket kíván kifejezni, vagy legalább is olyan han-
gulatot teremteni, mely fogékonyakká teszi az embereket az

új elv befogadására. E cél elérésére a kifejezési eszközök egész nagy apparátusára van szüksége, hogy teljesen elérje a kívánt hatást. Ez eszközök egyik legfontosbika a technika, mely az előző műirányok reactiójaként fejlődött. Eszmei tartalmára nézve a realistikus irány nagyrészt oly problémákkal foglalkozik, melyek az emberre vonatkoznak, még pedig mint társaságban együttélő lényre. Szükséges tehát mindenekelőtt az embert ösmernie, s nem csupán külső megjelenésében, hanem valamennyi titkos, belső érzelmei, szenvedélyei, érényei- s bűneivel egyetemben. E tanulmányokban rendelkezésre állott s örökös hatással volt rá a fejlődő tudomány, a kor szellemének ösmerete, az élet. Mindezek együttes hatásából alakult ki a realistikus művészet, mint korunk gondolkodásmódjának kifejezője.

Korántsem szabad azonban a fentebb mondottakat olyan chablonnak tartanunk, melybe szépen bele kell illeszteni az új művészet productumait. A realistikus irány nem befejezett, nem lezárt, nem kihalt irány. Él s a külföldön ma is szép művekkel ajándékozza meg a világot. Azonban azt sem szabad hinnünk, hogy ez irány kizárólagos művészeti productuma a modern korszellemnek. Sőt ellenkezőleg, az utolsó harmincz év alatt oly számos új művészi törekvés merült fel, hogy a realistikus irányt csak a kor művészete főjellemvonásának, de nem egyedüli jellemzőjének tartjuk. Mindenesetre benne jutott leghatározottabb kifejezésre korunk gondolkodásmódja, szívverése, s mint ilyen, mindig előkelő helyet fog elfoglalni a jövő műtörténetében.

Lyka Károly.

A MAGYAR PARLAMENT REFORMJA.

ÁLLAMJOGI TANULMÁNY.

— Harmadik és befejező közlemény. —

II. A főrendiház.

«A főrendiház szervezetének módosításáról» című 1885 évi VII. t.-cz. oly kérdést oldott meg, mely egy teljes évszázadon át foglalkoztatta a magyar közvéleményt. A főrendiház (főrendi tábla, tabula procerum) a magyar alkotmány azon intézménye, mely sajátos szívszággal eredetétől fogva egészen 1885-ig majdnem változatlanul tartotta fenn magát, daczára annak, hogy reformszükségletét legkorábban érezték és hangsúlyozták. Már az 1790/91-iki emlékezetes országgyűlésen hozott LXVII. törvényczikk külön bizottságot küldött ki, mely egyebek közt az országgyűlés két házának egymás-közi viszonyára vonatkozólag reformjavaslatok kidolgozásával volt megbízva, a midőn mindenekelőtt a felsőház korszerű újjáalakítása vétetett tervbe. Ezen deputatió, mely operatumát soha be nem fejezte, 36 évvel később, az 1827: VIII. t.-cz. által megújított, a végett, hogy ama «negotium longiorem deposcens deliberationem» végre valahára befejeztessék. De a tervezett reformjavaslatok azután sem kerültek napfényre. Még az 1848-ik év viharos reformszellemének is ellent tudott állani a felsőház; ez évben egész állami életünk

alapjában megváltozott, csak a felső tábla maradt meg érintetlenül régi szervezetében. A parlamentáris életnek 1867-ben történt felebredése óta e kérdés elővétele számtalanszor sürgettetett minden oldalról, de 18 év kellett még ahhoz, míg végre valahára megoldatott.

Hogy ama hangok, melyek ezen a maga nemében páratlan parlamentáris intézmény újjászervezését követelték, nem voltak alaptalanok, ezt nem szükséges bővebben fejtegetni olvasóink előtt. kik a régi főrendiház történeti fejlődését és szervezetét ismerik. Hogy mindenik 24 éves herczeg, gróf és báró, mint olyan, egyszersmind született törvényhozó, minden bármilyen néven nevezendő qualificatio nélkül; továbbá, hogy a parlamentáris kormány által kinevezett s vele együtt folytonos változásnak alávetett közigazgatási hivatalnokok, mint olyanok, egyszersmind a felső kamarának szavazattal bíró tagjai: ezek oly államjogi abnormitások, melyek sehol a világon nem fordulnak elő. Az angol alkotmány bizonyára nem egy elavult és czélszerűtlenné vált intézményt mutathat fel, hanem ilyenmő ferdeségek még ott sem léteznek. Az angol Lordok házában is ülnek magas kormányhivatalnokok, pl. a 12 főbíró, hanem ezek épp oly kevésbé bírnak szavazattal, mint maga a felsőház elnöke, a Lord főkanczellár. Angolországban tehát lehetetlen volna az az eset, mely nálunk oly gyakran előfordult, hogy t. i. a kormány, midőn a felsőházban valamely törvényjavaslat elfogadása kétesnek mutatkozott, távirati úton berendelte a tőle függő 63 közigazgatási tisztviselőt (főispánt) az illető döntő ülésre, a mi után ezen szavazógepek re bene gesta újból hazaküldettek. Továbbá vannak ugyan Angolországban is örökös pair-ek, {hanem ezek közé csupán csak az előkelő nagybirtokos családok családfői tartoznak, míg a fiatalabb gyermekek még az atyai czímet sem nyerik. Vagyontalan pair pedig Angolországban sohasem látott jelenség. Magyarországon ellenkezőleg a pusztá

cím, mely egyaránt átszáll az összes gyermekekre, már megadta a felsőház tagságát. Mindenütt, hol felső kamara létezik, meg van adva egyszersmind azon lehetőség, hogy oly egyéniségek, kik az állami vagy társadalmi élet különböző terein érdemeket szereztek, fölvétethessenek a felsőház tagjai közé; egyedül a magyar felsőházban nem volt hely ezek számára. Sőt ennek összeállítása még egyoldalúságában sem volt következetes, mert míg a katolikus és görög főpapság összes tagjai, beleszámítva még a címzetes püspököket is felsőházunk tagjai voltak, addig a többi hitvallások egyházi főnökei e jogot nem élvezték. Továbbá igen jelentékeny országrész — t. i. Erdély — főnemessége nem volt egyenjogú a többivel, mert erdélyi főnemes csak az esetben lehetett tagja a főrendiháznak, ha a szűkebb értelemben vett Magyarországon birtoka volt. A mi pedig a főrendiház államjogi kompetenciáját illeti, úgy ezen testület semmi iniciatívával sem bírt a törvényhozás terén.

Ezen hiányok oly súlyosak és oly szembeötlők, hogy az újjászervezés szükségessége iránt általános egyetértés mutatkozott, hanem arra nézve, hogy miképen és minő alapon történjék a szükséges reform, a vélemények már nagyon is szétágaztak. A kormány feladata, midőn az erre vonatkozó törvényjavaslatot elkészítette, lényegesen meg volt könnyítve azon körülmény által, hogy a főrendiház reformjának kérdése már egész litteraturát idézett elő, a kormány tehát a törvényjavaslat kidolgozásánál bizonyos számú, többé-kevésbbé alapos előmunkálatokat felhasználhatott. Talán nem lesz érdektelen, mielőtt magát az 1885-iki törvényt megvilágítanók, ama reformjavaslatok egynémelyikét itt egész röviden közölni. annál is inkább, mivel részint oly férfiakról származnak, kik Magyarország nyilvános életében kiváló állást foglaltak, vagy foglalnak el, kiknek nézetei tehát ily fontos kérdésre nézve kétségtelenül érdekekkel bírnak.

Conservatív irányban legmesszebb menő reformjavaslat az, melyet a főrendiház volt elnöke *Szögyény-Marich László* tett közzé. E javaslat szerint tagjai lennének a főrendiháznak: az uralkodó háznak Magyarországon birtokkal bíró főherczegei, a zászlós urak, a katolikus és görög egyháznagyok, kivéve azonban a címzetes püspököket, továbbá a protestáns egyházak püspökei — mindezek állásuk, illetve hivataluk alapján. A főispánok ki vannak zárva. A második csoportot a főurak képezik, még pedig: a családi hitbizományok birtokosai, ha legalább évi 3000 frt közvetlen adót fizetnek, továbbá az eddig jogosult családok legidősebb családtagja, ha legalább 1000 frt adót fizet, végül mindenik herczeg, gróf és báró, tekintet nélkül arra, hogy családja már képviselve van vagy nincs, ha legalább 10,000 forint direct adót fizet. Azoknak száma, kik e csoportban a történelmi jog alapján hivatottak lennének, mintegy 250-re tehető, ezekhez járulna még egy harmadik csoport, azok t. i., kiket a korona szabadon választana azon férfiak közül, kik a közügyek terén érdemeket szereztek, ezeknek száma azonban felül nem mulhatná az előbbi két csoporthoz tartozóknak fele részét.

Ennél egyszerűbb *Trefort Ágost* javaslata, ki ismételtén foglalkozott a főrendiház kérdésével. Javaslata azért bir fontossággal, mivel az egész reformmű kardinális kérdése, az t. i., hogy az eddig jogosítva volt főrendi családok képviselete miképen rendezendő, a Trefort-féle javaslat alapján oldott meg az 1885-iki törvényben. Trefort is kizárja a címzetes püspököket és főispánokat, és belevonja a kathol., görög és protestáns egyháznagyokat, a főnemeseket illetőleg pedig mindenik született herczeg, gróf és báró, ki legalább 3000 frt évi direct adót fizet. ezen terv szerint tagja a főrendiháznak. Azonkívül a korona jogosítva lenne, főrendiházi tagokat tetszés szerint kinevezni, a nélkül, hogy a számra nézve kor-

látozva volna. Ez utóbbi pont, mely idegen mintákból származik, nem igen népszerű Magyarországon. Ha meggondoljuk, hogy mily gyakran visszaéltek már az uralkodók a pairkinevezési joggal, midőn valamely mulandó jelentőségű kérdésben ezen az úton biztosították maguknak a többséget, tehát oly eszköz által, mely hosszú időn át jóvá nem tehető, minthogy élethossziglan történik a kinevezés, akkor csak természetesnek és igazoltnak tarthatjuk azon ellenszenvét, melyet a javaslat ezen része keltett.

Figyelmet érdemel továbbá *Somssich Pál* reformjavaslata, mely sem az örökös tagok rendszerét, sem azoknak kategoriáját nem fogadja el, kik méltóságuk vagy hivataluk alapján hivatottak. A jövő főrendiház ezen javaslat szerint, a tagok három csoportjából állana: egy harmada (50—60) szabadon választandó a régi főrendiház által saját tagjai sorából, második harmadát a képviselőház választaná saját tagjaiból vagy a volt képviselők közül, még pedig mindkét esetben élethossziglan. A választás feltétele: a betöltött 32. életév, önállóság, magyar születés, végül 3000 frt direct évi adó, még pedig tehermentes földbirtokból, tehát lényegileg telekadó. Az utolsó harmadot a korona hívja meg: itt elesik a census, de megkivántatik, hogy az illetők a közelet valamelyik terén érdemeket szereztek legyen.

Tóth Lőrincz javaslata szerint a főrendiház tagjai, kiknek összes száma 400, szintén három csoporthoz tartoznak. Az első áll 100 született főurból, kik a régi főrendiház által saját kebeleiből választandók, a nélkül azonban, hogy valamely census szükségeltetnék, mint a *Somssich-féle* tervben. E választás azonban nem élethossziglan, hanem csak 6 esztendőre érvényes. De az újjaválasztás oly módon történik, hogy mindenik harmadik évben kiválik e csoport fele részre, mi által, a mint indítványozó vélekedik, e csoport nagyobb stabilitást nyerne. A második csoport áll 40—50 a korona

által élethossziglan szabadon választott tagból és 50—60 egyházi és állami dignitariusból, u. m. a zászlós urak, a katolikus és görög érsekek és püspökök, kiknek száma 35. továbbá a kir. Curia elnöke, és az akkor fennállott két kir. tábla elnökei. A harmadik csoport végre 86 tagból állana. kik a 64 megyei és 22 sz. kir. város municipiumai által választatnak; megválasztható azonban csakis az, ki a 40. évet betöltötte, magasabb műveltséggel bír s kinek évi biztosított jövedelme legalább 5000 frt. Végül e csoporthoz tartozik a 11 protestans püspök, a magyar tudományos akadémia elnöke és a két egyetem rektora.

A főrendiház tagjainak megválasztása a municipiumok által Kossuth-féle eszme, mely valószínűleg a belga mintán alapszik. A választás eszméje a legvégsőbb következetességgel jelenik meg *Pártos Béla* ügyvéd reformjavaslatában, melyet csakis curiosumként, a liberalismus vulgaris jellemzéséül kívánunk itt említeni. Ezen javaslat szerint a jövő főrendiházban nincsenek dignitariusok mint olyanok, nincsenek tagok, kiket a korona hívott meg, nincsenek tagok, kik születés vagy birtok alapján találnak ott helyet, hanem az egész főrendiház csakis választott tagokból áll. A választást pedig nem a municipiumok képviselő testületei teljesítik. mint a *Tóth Lőrincz-féle* javaslat szerint, hanem közvetlenül a nép választja meg a tagokat, még pedig hat évre. Az activ, valamint a passiv választási jog mindenkben azonos a képviselőház számára fennálló szabályokkal; a főrendiház tagjai egyáltalában minden tekintetben egyenlők az alsóház tagjaival, péld. incompatibilitás, napi díjak tekintetében stb. Hogy azonban Magyarország miért engedje meg magának azt a fényűzést, hogy két egymás mellett ülő képviselőházat birjon, ennek az indokolásával az indítványozó adós maradt.

Végül nem maradhat említés nélkül azon irány sem, mely a felsőház intézményét egyáltalában fölöslegesnek vagy

éppen károsnak tartja. Ezen irány legelőkelőbb szószólója *Schvarcz Gyula*, ki egyáltalában a legalaposabban és legbehatóbban foglalkozott e kérdéssel. *Schvarcz Gyula* a magyar államintézményekről írt, igen becses munkájában mintegy húsz külön tervet közöl ugyan, melyeknek alapján főrendiházunkat szervezni lehetne, de demokratikus hitvallomásához híven egyáltalában nem barátja a felsőház intézményének s legkevesbbé oly felsőháznak, mely aristokratikus jelleggel bír. Elismeri ugyan, hogy a magyar felsőházat pusztán opportunitási okokból eltörölni nem lehet, de elvben az egykamara-rendszer híve, s nézete szerint azon functió, melyet a jelenkor államtana értelmében a felsőház van hivatva teljesíteni, feleslegessé válik egyfelől a királyi *vetőjog* s másfelől a czélszerűen szervezett *államtanács* által.¹

Nem akarjuk e helyt újból fölmelegíteni amaz ezerszeresen hányt-vetett kérdést, hogy vajjon az egykamara-rendszernek adandó-e elsőbbség, vagy a kétkamara-rendszernek? De el nem hallgathatjuk azon megjegyzésünket, hogy a demokratia sem a történelem tanuságai, sem korunk intő szavai iránt nem látszik kellő fogékonysággal bírni, midőn azt hiszi, hogy a modern állam, napjainknak viharosan előrehaladó hatalmával szemben, nélkülözni tudná a conservatív ellensúlyt. Sohasem volt idő, mely annyira rászorult volna a conservatív szellemre s amaz erényekre, melyeket *Bluntschli* igen találóan par excellence conservatív erényeknek nevezett: a kegyeleteségre, a hűség, a kötelességérzetre. S hogy mindez nem csupán csak subjectív nézet, bizonyítja azon tény, hogy egy idő óta Európában kétségtelenül erősen conservatív áramlat uralkodik. És ezen áramlat nem csupán egyszerű reactió a liberalismus túlkapásai ellenében; győ-

¹ És államtörvényszék.

kerei mélyebben fekvők. Még mindenkor, midőn valamely népben jelentékenyebb szakadások mutatkoztak, a békejében megháborgott társadalom az államhatalomnál keresett menedéket. Bárminő benső viszályok dúltak, vallássurlódások vagy nemzetiségi villongások, vagy osztályok egymásközi harca: a társadalom mindig inkább a despotismus vaskarjaiba hanyatlott, semhogy az anarchiának engedte volna át magát. És ki akarná tagadni, hogy a mai európai viszonyok között tömérdek erjesztő anyag létezik, mely a társadalmat az európai művelődésre nézve végzettjeljes felbontási processussal fenyegeti? Vajjon csodálkozhatunk-e, hogy ilyen viszonyok között azt észleljük, hogy napjainkban mintegy ösztönszerűleg kezd érni azon általános meggyőződés, hogy az állam megszilárdítása, megerősítése és a conservatív érdekek támogatása szükségessé vált? A fejedelmi kényuralomtól ma már nem félünk többé. Csak demokratikus körök tartanak még ettől az ijesztő kísértettől. Tudjuk, hogy a fejedelmi despotismus történelmileg le van győzve, s hogy megkísérélheti ugyan, hogy fejét fölemelje, de ez a törekvése alig vezethet tartós sikerre és távolról sem hagyhatna maga után oly rémséges pusztításokat, mint a szabadság despotismusa, a tömegek kényuralma. Sohasem látott a világ rettenetesebb despotismust, mint az vala, mely az annyira dicsőített 1789-iki elvek zászlója alatt, a fenséges nép, valamint a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében, rémületbe ejtő a világot.

Ha tehát a modern demokratikus liberalismus elvileg elveti a conservatív felsőház eszméjét — már pedig felsőház conservatív jelleg nélkül nem felsőház — úgy csak azt mutatja, hogy régi megrögzött hibájából még ma sem tud kibontakozni, azon hibából, hogy a világot abstract elvek szerint és a realis élettrugók ignorálásával akarja átalakítani. De elfelejti továbbá azt is, hogy valódi szabadság conservativismus nélkül nem állhat fenn: «conservatism which is an indis-

pensable element of all true liberty* — mondja egy tengerentúli republikánus államtudós, *Lieber*.

Igaz ugyan, hogy az ellenséges állás az arisztokráciával szemben szükségképen a demokratikus hitvallomáshoz tartozik, mely semmibe sem veszi a történelem azon elvitázhatatlan tanúbizonyságát, hogy a tyrannis mindig és mindenütt, mielőtt lábra kaphatott volna, kénytelen volt előbb az arisztokrátiát letiporni, vagy legalább ártalmatlanná tenni, s hogy a kényuralom mindenütt és mindenkor a tömegekre támaszkodott. Így történt ez a görög köztársaságokban és Rómában, így történt I. és III. Napoleon korában. S valamint az angol népszabadság első sorban az angol arisztokráciának köszönhető, úgy a magyar nemzet csaknem mindent köszönhet arisztokráciájának: t. i.: nemzeti létét.

Schvarcz Gyula azt hiszi, hogy a királyi vetojog és az államtanács¹ fölöslegessé tehetik a felsőházat. Tévedés szerintünk azt hinni, hogy alkotmányos uralkodó vetojoga mai nap nagy súlylyal bírna. Lehet, hogy a vetojog kevésbbé fontos ügyekben gyakrabban fog érvényesülni, hanem fontosabb kérdésekben, melyeket éppen fontosságuknál fogva a pártok hévvel és szenvedélylyel tárgyalnak, az alkotmányos uralkodó mindig sokkal félénkebben és óvatosabban fog élni vetojogával, mint pl. valamely köztársaság elnöke. Ha tehát az egy- és egyedüli kamara ily fontos ügyben veszélyes és elhamarkodott határozatot hozott, melyhez makacsúl ragaszkodik, akkor a királyi vetojog nagyon gyöngé és könnyen omladozó védbástyát fog képezni. De egészen másként áll a dolog, ha a népkamara határozatának ellenszegül a hatalmas és tekintélyes felsőház, melyre már most biztosan támaszkodhatik az uralkodó vetője.

Hasonlóképen nem láthatjuk át azt, hogy a felsőház miképen válhatnék nélkülözhetővé az államtanács folytán,

¹ És államtörvényszék.

mely éppen Schvarcz Gyula tervezete szerint voltaképen nem egyéb, mint törvényelőkészítő bizottság. Hisz az államtanács a törvényhozás kérdéseiben legfeljebb consultativ votummal bírhat; vagy talán mintegy semmitűszéki funkcióval ruházzuk fel ez intézményt? Másfelől pedig bizonyára éppen Schvarcz Gyula tiltakoznék az ellen a leghevesebben, hogy a képviselőháznak csak oly törvényjavaslatok tárgyalása legyen megengedve, melyek az államtanácstól kerültek ki, vagyis hogy a képviselőház a kezdeményezés jogától foszthatnék meg. Az államtanácsnak, bármiképen szerveztetik, egészen más rendeltetése és más természetes feladatköre van, mint a felső kamarának. Már pedig a képviselőház mellett oly parlamentaris testületre van szükség, mely az elébbivel mindenekben ugyanazon hatáskörrel bír. Mert nem a functiók, hanem az eredet különbségén alapszik a két ház jelentősége és szükségessége.

Különben megjegyezhetjük, hogy nézetünk szerint nem helyes, ha valaki az egykamara-rendszer vagy a kétkamara-rendszer mellett feltétlenül s egyszer mindenkorra nyilatkozik. A társadalmi tudományokban nem léteznek absolut megoldások; e rationalistikus tévedésen ma már szerencsésen túl vagyunk. Ennélfogva csak annyit mondunk, hogy a jelenlegi viszonyok között a legtöbb európai nagyobb államban a felsőház intézménye a képviselőkamara mellett nem nélkülözhető. És Magyarországon éppen nem. Ha valahol, úgy éppen nálunk feltétlen követelménye a praktikus állambölcséségnek a felsőház intézménye. Egy-egy államkatastrophát talán a felsőház intézménye sem fog feltartóztatni bírni, ebben *Trefort*-nak igaza van; de épp oly bizonyos az is, hogy ha egy hatalmas, tekintélyes és jól szervezett felsőház, a törvényhozás gépezetében praeventiv befolyását idejekorán érvényesíteni képes, legtöbb esetben megakadályozható lesz a katastrophá bekövetkezése. A képviselőház,

mely minden ötödik évben megújul, szükségképen azon hangulat és azon nézetek befolyása alatt áll, melyek a választások pillanatában uralkodtak a nemzetben. A néphangulat pedig éppen Magyarországon nemcsak nagyon hatalmas, de egyszersmind nagyon változékony is. Már pedig igaza van *Winternek*, midőn hangsúlyozza, hogy a néphangulat nem annyira a tényleges viszonyok tiszta és helyes megbírálásának, tehát nem annyira a belátásnak, mint inkább az érzelmeknek kifolyása. Hiszen éppen a legutóbbi időkben kézzel foghatólag győződhattünk meg erről hazánkban!

Szilárd alapokon nyugvó s a pillanatnyi koráramlatoktól független, vagyis conservatív főrendiház, melyben a társadalmilag hatalmas és gazdag magyar arisztokratia mellett hely legyen azok számára is, kik az állami és társadalmi élet bármely terén kiváló állást vívtak ki maguknak: ily felsőház szervezése véleményünk szerint, az állambölcsesség elutasíthatlan postulátuma.¹

¹ Megengedi t. munkatársunk, hogy érdekes fejtegetéseinek azon részére, a melyben Schvarcz Gyula reformpolitikai elméletét ismerteti és bírálja, néhány észrevételt tegyünk.

Schvarcz Gyula reformpolitikai elmélete szerint, *egykamara-rendszer* esetében már *maga a képviselőház művelődési képestvények* alapján levén egybeállítandó, abban annyira túlsúlyban fogott lenni a *magasabb értelmiség*, miszerint éppen nem lehetne ez elmélet értelmében attól tartani, hogy bármily úton-módon is felülkerekedhetnének az elhamarkodásra hajlandó *demagogikus* elemek; az államtanács pedig *szakszerű államférfiakból* fogván állani, *minden*, akár a fejedelem (*kormány*), akár a *képviselőház kezdeményezéséből* keletkezendett *törvényjavaslatot*, mielőtt a képviselőház elé kerülne, oly alaposan átdolgoznának, hogy nem képzelhető oly felsőház, mely a *jelenlegi alapon* szervezett képviselőházakból kikerülhető törvényjavaslatokat jobban meg tudhatná corrigálni, mint a hogy az ily *szakszerű államtanács* már előre minden irányban *alapossá* tudna tenni bármely törvényjavaslatot. *Schvarcz Gyula* elmélete szerint a széles *alkotmányjogi* jogkörrel fölrüházandó *államtörvénytörvényszék* még mozgal-

Hogy sikerült-e törvényhozásunknak az idézett 1885-iki törvénnyel megvalósítani ezen követelményeket, azt ezen törvény rövid megvilágításával, a következőkben kísértjük meg kimutatni.

* * *

Két kérdés köti le mindenekelőtt figyelmünket ezen reformmünél. Az egyik az, hogy a förendiház miként van *összeállítva*, s a másik, hogy förendiházunknak minő alkotmány szerű *illetékessége* van. Ezek egyszersmind azon kérdések is, melyek iránt a magyar felsőház reformszükséglete a legkirívóbban mutatkozott.

A felsőház összeállításának kérdését illetőleg törvényünk első szembeszökő elvi újítását abban találjuk, hogy míg a régi felsőház csak olyan tagokból állott, kik vagy *örökös jogon*, vagy *hivataluk*, illetőleg *méltóságuk* vagy végül *választás* alapján, nyerték meg a jogot a ház tagjaivá lenni addig az új törvény behoz még egy negyedik czímet, t. i. a *kinevezést*, a mennyiben Ő felsége a király felsőházi tagokat élethossziglan bizonyos számban kinevezhet.

mas időkben is éppen úgy vagy még sokkal jobban meg fogná hiúsíthatni a szenvedély által sugalt törvényhozási elhamarkodást, mint bármely felsőház; a mely elmélet háttérében ott áll valami, a mit t. munkatársunk figyelmen kívül hagyott, t. i. egy rendszeres *alkotmányjogi alaptörvény* megalkotása, a mely egyik zárkövét képezi Schvarcz Gyula reformpolitikai elméletének. Miután ezen alaptörvényt *egy* országgyűlés nem lenne jogosítva megváltoztatni és miután, míg ezen alaptörvény fönnáll, minden törvényhozási actusnak ezen alaptörvény keretén belül kellene mozognia; az egykamara-rendszer elhamarkodott vagy szenvedélysugallta actusaitól sem lehetne tartani, szemben a fejedelmi veto, az államtanács és az államtörvényszék intézményével. A képviselőház egybeállítására nézve Schvarcz Gyulának nemcsak azon egy reformeszméje veendő figyelembe, hogy *választó* csak az lehessen, *a ki írni, olvasni tud*, de az is megszívlelendő, a mit ő azon esetre tartana az alaptörvénybe iktatandónak, ha a kétágú válasz-

Az örökös jogra hivatottakat illetőleg, törvényünk legelőször is az uralkodóház teljeskorú főhercegeinek, feltétlenül adja meg a tagságot, míg ezelőtt csak akkor volt meg ez a joguk, ha egyszersmind Magyarországon birtokuk volt. Ez újítás örvendetes tanujelét képezi annak, hogy az uralkodó család és az ország közti viszony bensőbbé vált.

Az egész reformmú legsarkalatosabb részét azon intézkedések képezik, melyek a főnemesi családok örökös jogára vonatkoznak. Ezekre nézve a törvény azt határozza, hogy örökös jogon tagjai a felsőháznak «a magyar főrendiházban a tagságra eddig jogosított, nemkülömben az erdélyi nagyfejedelemségben annak Magyarországgal történt egyesítése előtt a magyar királyok által grófi vagy bárói czímet nyert családok mindazon 24. évüket betöltött és nagykorú férfi tagjai, kik egyedül vagy velük egy háztartásban élő feleségük és kiskorú gyermekeik vagyonát is odaszámítva, a magyar állam területén oly földbirtoknak telekkönyvi tulajdonosai és haszonélvezői, vagy életfogytiglan haszonélvezői, vagy oly családi hitbizomány birtokosai, melynek az 1885. évre az új földadó-kataszter alapján megállapított egyenes állami földadója a rajta levő lakházak és gazdasági épületek ház-

tás nem lenne életbeléptethető. Schvarcz Gyula ezen reformeszméje a *passiv választási jogra* vonatkozik. Az ő eszméje szerint *csak oly választó* lenne képviselővé *választható*, a kit az illető választókerület *értelmiségi* kategóriái *jelöltül* fölláltatának; ez alapon Schvarcz Gyula teljességgel távol vél tarthatni a képviselőháztól minden demagogikus üzemekre, avatatlan elhamarkodásra hajlandó elemet. Hazánk tüzetes viszonyait tekintve, Schvarcz Gyula a *felsőházi* intézménynek éppen nem ellensége, a mint ezt azon húsz reformterv is mutatja, a melyeket idézett művében kifejt, s a melyek közt legczélszerűbbnek tartaná (a *demokratikus culturrjogállam* szempontjából), ha a felsőház a *törvényhozás, közszolgálat, tudomány, irodalom, művészet, közgazdasági és társadalmi tevékenység kitünőségeiből* alkotnának.

Szerk.

osztály adójával együtt legalább 3000 frtot tesz osztrák értékben. »

Ehhez mindenekelőtt megjegyzendő, hogy itt reformmal ugyan, de korántsem az eddig fennállott intézmények elvi megváltoztatásával van dolgunk. Mert valamint eddig, úgy ezentúl is a bárói, grófi vagy hercegi czímmel bíró néhány száz család mindenik férfi tagja mint olyan, született törvényhozó. Hogy e jog tényleges gyakorlásához még a 3000 frtnyi census megkivántatik, ez gyakorlatilag ugyan nagy fontossággal bír, de elvileg épp oly keveset változtat a dolog lényegén, mint például a 24. életév eddig is fennállott kelléke. Valamint ezelőtt úgy ezentúl is mindenik báró, gróf és herceg a főrendiházi tagság jogával bír, de e jog mindaddig lappang, míg az illető a megfelelő földbirtokkal mint tulajdonos, vagy mint férj, vagy mint gyermekeinek gyámja nem rendelkezik. Tehát ezentúl is a *czím* képezi ama jog elvi alapját, ellenében a régi magyar államjog szellemével, mely, mint már mondatott, czímetes nemességet s egyáltalában külömbiséget a nemesség közt nem ismert. Ellenkezésben egyszersmind az erdélyi 1791. 17. t.-cz. által a nemesség számára biztosított egyenjogúsággal: ne tituli Comitum et Baronum, quoad jura et praerogativas nobilitares, inaequalitatem inducere . . . vel peculiarem statum constituere possint, mire az erdélyi rendeknek 1791. márczius 1-ről kelt és a magyar karok és rendekhez intézett iratában, valamint II. Lipót császárhoz az unió tárgyában intézett felterjesztésében oly nagy súly fektetett, hogy a nemesi fokozatok egyenjogúságának elismerése a Magyarországgal való egyesülés egyik feltételül jelöltetett ki. Ha már most tekintetbe vesszük azt, hogy az új főrendiház többi tagjai, t. i. azok, kik hivataluk illetve méltóságuk alapján jogosultak, valamint azok, kik a korona által kineveztetnek nagy részt, sőt túlnyomóan ugyancsak a földbirtokos aristokratia társadalmi osztályához tartoznak, akkor

a legkisebb kétség sem férhet ahhoz, hogy az új főrendiház mindenekben a réginek physiognomiájával bir, vagyis hogy felsőházunk semmi egyéb, mint a főnemesség, igaz, hogy már most a földbirtokkal bíró főnemesség congregatiója. Azon körülmény, hogy ezentúl a korona élethossziglan tagokat nevezhet ki, nem fog sokat változtatni e physiognomián, mert egyfelől vajmi csekély az ilymódon kinevezettek száma. másfelől az élethossziglan kinevezettek valószínűleg mindenkor nagyrészt szintén az arisztokrátiához fognak tartozni. már csak azért is, hogy a magyar gentry, mely nem hajlandó elfelejteni az említett Verbőczy-féle tételt, kiengeszteltessék. Már pedig ezen gentry mindenekben épp úgy az arisztokratikus osztályhoz tartozik, mint bármely bárói vagy grófi czímnnek örvendő család. S hogy ezenkívül minő figyelemben részesülnek ama bárók és grófok, kik a megkívánt földbirtokot ki nem mutatják, kitűnik törvényünk ama átmeneti intézkedéséből, mely szerint az újonnan alakult főrendiház azon régebbi tagok sorából, kik a megfelelő földbirtok hiánya következtében mindaddig viselt tagságuktól elestek, 50 tagot szabadon választhatott élethossziglani tagokul.

Szóval, az új főrendiház majdnem kizárólagosan az arisztokratikus földbirtok képviselőjét képezi s így ezen társadalmi osztály számára csaknem döntő befolyás biztosítatik e haza sorsára. Egyszersmind merev és hideg ellentétbe állítatik ezen osztály a többi társadalmi osztályokkal. Vajjon megegyeztethető-e az állambölcséséggel s hogy vajjon korunk szellemének valamint a modern életet kormányozó rugóknak helyes felismeréséről tanuskodik-e, ha valamely társadalmi és gazdasági érdekcsoportnak oly hatalmas túlsúly engedtetik az állami életben s ha másfelől a kasztkülömbőség ilymódon állandósíttatik: ezek oly kérdések, melyek gondolkodóba ejthetnek. A magyar arisztokratia tényleg kasztot képez, valamint egyáltalában a szárazföldi népek arisztokrátiája s

e tekintetben nem előnyösen különbözik az angol arisztokráciától, melynek páircsaládjai a nép közepette állanak, a népből emelkednek ki, a nép közé újból visszatérnek. S mégis Angolországban napjainkban reformnak akarják alávetni a lordok házát, Angolországban, hol tudvalevőleg oly nagynehezen határozzák el magukat a még oly elavult intézmények eltávolítására. Mai eljárásunk élénken emlékeztet az 1790/91-ki évekre, midőn a nyugati Európában az emberi jogokat proklamálták, a kiváltságok minden nemét irgalmatlanul megsemmisítették, sőt a nemességet eltöröltek, míg minálunk ugyanazon napokban az 1351-beli nemesi privilegiumokat szenvedélyes hévvel helyreállították és újonnan biztosították. Már pedig az angoloknak kétségtelenül kevesebb okuk van arra, hogy felsőházukat elavultnak és reformálandónak tekintsék, mint a hogy elavultnak és reformálandónak tekinthetjük a mi újonnan reformált főrendiházunkat. Hiszen Angolországban a nagy nemes családoknak csakis *családfői* viselik a pair méltóságát, míg nálunk a reform után is épúgy, mint a reform előtt, jogilag lehetséges, hogy a Zichy család 33 tagja, 24 Eszterházy, 19 Csáky, 17 Vay stb. egyidejűleg üljön a főrendiházban, mint a hogy a reform előtt tényleg ott ültek.

Nem hiszszük, hogy ítéletünk ezen reformról túlszigorú lenne. Meggyőződésünk szerint születés és földbirtok oly conservatív elemet képeznek, mely elem a felsőházban, tekintve annak államjogi lényegét, okvetetlenül figyelemben részesítendő: mi magunk sem óhajtanók nélkülözni főrendiházunkból a Zichyeket, Eszterházyakat, Csákyakat stb., sőt a mai liberalismus vulgaris-tól oly messze távol állunk, hogy fontos socialpolitikai okokból, melyeknek taglalása itt hosszadalmas lenne, elvileg még az örökös páiri méltóság rendszerét is elfogadjuk. De bármennyire, tudjuk is méltányolni a conservatív érdekek jelentőségét rohamosan előrehaladó korunkban, azt semmi esetre sem fogadhatjuk el, hogy a földbirtoknak

oly túlságos nagy jelentőség tulajdonított, hogy törvényhozó testület alkottatott, mely csaknem kizárólagosan földbir-tokosokból áll s hogy a pairi méltóság örökösségének oly tág alap adatott, hogy nem az illető családok mint olyanok, hanem mindjárt néhány ezer tagja ezen családoknak ruház-tatott fel a pairi méltóság virtualis jogával.

Hogy törvényhozásunk ez alkalommal mennyire idegen-kedett minden radikalisabb reformtól s hogy mennyire törekedett főrendiházunk jellegét mint kiválóan aristokratikus testületet megőrizni, kiviláglik továbbá az ugynevezett indi-genák-ra vonatkozó új intézkedésekből. A monarchia tulsó feléhez vagy más idegen államhoz tartozó nemes családok, melyek régebben a magyar indigenatust megszerezték, nem veszítik el az örökös tagsági jogot, de megkivántatik, hogy ugyanazon vagyoni minősítéssel birjanak, mint a belhoni főurak s azonkívül megkivántatik tőlük oly nyilatkozat, hogy e jogot kizárólagosan a magyar főrendiházban, tehát nem más állam törvényhozásában fogják gyakorolni. Ennélfogva jövőben nem fordulhat elő azon eset, mely nem rég a vegyes házasság feletti törvényjavaslat tárgyalása alkalmával történt, hogy t. i. az ausztriai Urak házának tagjai egyszersmind a magyar főrendiházban is lefoglalták helyüket és szavaztak.

Az indigenák kérdésének ezen megoldásával nem ért-hetünk egyet. Ellenkezésben áll az, az állampolgárság fogal-mának modern felfogásával, mint a melynek alanya nem a család, hanem az egyén, de ellentétben áll egyszersmind az állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről nem rég hozott törvénynyel is (1879. 50. t.-cz.).

Az örökös főrendiházi tagság jogát élvezik végre azon leszármazásuknál fogva magyar állampolgárok és egyenes leszármazás útján törvényes fiutódaik, kiknek a megfelelő (hercegi, grófi, bárói) czímen kívül Ő felsége a király a ministertanács felterjesztésére, az örökös főrendiházi tagság

jogát is külön adományozta. Ezzel ki van mondva, hogy jövőben a czímmel való felruházás egymagára nézve még akkor sem adja egyszersmind az örökös tagsági jogot is, ha a vagyoni minősítés nem is hiányzik. Ezen intézkedés, szigorúan véve, ellenkezésben van azon elvvel, mely egyebekben alapul vétetett az örökös jogra való tagság számára, azon elvvel t. i., hogy e jog alapját a cím képezi — oly inconsequentia azonban, mely ellen, saját álláspontunkból, nem akarunk kifogást emelni.

Főrendiházunk tagjainak második csoportjához azok tartoznak, kik *méltóságuk* vagy *hivataluk* alapján birják e jogot. Az ez alapon való tagságot elvileg kifogástalannak s gyakorlatilag nélkülözhetetlennek tartjuk. A főrendiháznak, fogalma és lényege szerint, a notabilitások (notables) gyűlekezetének kell lennie, s minthogy csakis a legmagasabb hivatalok, illetőleg méltóságokról lehet itt szó, ennél fogva teljesen jogosult az oly elemek bevonása, melyek magas hivatalos állásuknál fogva rendszerint egyuttal gazdagabb tapasztalatokkal, valamint tágabb és elfogulatlanabb itélettel birnak s kik azonkívül rendesen már azelőtt szerzett érdemeik alapján jutottak magas állásukhoz. Ez utóbbi körülmény nem áll ugyan kivétel nélkül mindazoknál, kik e csoporthoz tartoznak, mert például a zászlós urak és a két koronaőr állása tisztán ceremonialis méltóság, melynek adományozása iránt nem annyira személyes érdek, mint inkább magas születés és gazdagság döntenek. Hogyha azonban e miatt kifogásolnók a zászlós urak bevonását úgy ezen kifogás nem birna praktikus jelentőséggel. Minthogy ezen méltóságoknak rendeltetése az, hogy a királyi udvar fényét emeljék, ez okon majdnem kivétel nélkül olyanokra ruháztatnak, kik a felsőbb és egyszersmind gazdag nemességhez tartoznak, vagyis olyanokra, a kik törvényünk értelmében úgyis a főrendiház tagjai.

Főrendiházunk tagjai továbbá hivataluk alapján Fiume kormányzója és a budapesti kir. ítélő tábla elnöke. Feltűnő, hogy ezek mellett az egyetemek rektorait nem találjuk szintén ezen csoportban. Hogyha az igazságszolgáltatás legfőbb képviselőinek megadatott ezen jog, szerintünk nem lehetett azt megtagadni a tudomány képviselőitől. A hivatal alapján jogosítottak közül hiányoznak a főispánok s ezzel véget ért egy tarthatatlan anomalia.

A hivataluk alapján jogosítottak között külön osztályt képeznek az egyes hitfelekezetek *egyháznagyjai*.

Elvben tökéletesen egyetértünk ezen intézkedéssel, annál is inkább, mivel az egyházérdekek külön képviseltetése az alsóházban elvileg ki van zárva. Az egyház nálunk Magyarországon oly fontos és nagy tényező, mint talán sehol egyebütt Európában és csak helyeselni lehet, hogy a felsőház képezze azon helyet, a hol ezen érdekek legtermészetszerűbben képviseltethetők. De korántsem érthetünk egyet törvényünk összes idevágó intézkedéseivel. A törvény értelmében a főrendiházban üléssel és szavazattal bírnak a róm. kath. hitfelekezet egyháznagyjai közül az összes érsekek és megyés püspökök, továbbá két felszentelt püspök, az auraniai perjel és két rendfőnök. Ide tartozik tehát négy érsek: az esztergomi, kalocsai, zágrábi és egri; tizenhét megyés püspök: a veszprémi, székesfehérvári, besztercebányai, nyitrai, pécsi, szombathelyi, győri, váci, szatmári, kassai, rozsnyói, szepesi, váradai, csanádi, erdélyi, zenggi és diakovari; két felszentelt püspök: a nádor-fejérvári és tinnini; végre az auraniai perjel és két rendfőnök: a pannonhalmi főapát és a jászói prépost. A róm. kath. egyház képviselőinek száma tehát 26.

A görög-katholikus egyház képviselői: a balázsfalvi érsek, továbbá a lugosi, nagyváradai, szamos-ujvári, eperjesi és munkácsi püspökök, összesen 6 képviselő.

A görög-keleti egyházat képviselik: a szerb pátriárka, a román metropolita és kilencz püspök: a budai, aradi, temesvári (román), temesvári (szerb), karánsebesi, károlyvári, pakraczi, bácsi és verseczi, tehát összesen 11 képviselő.

Az összes eddig felsorolt egyháznagyok a tagság jogát már régebben is élvezték. Ellenben ki vannak zárva az 1885-ki törvény szerint a róm. kath. egyház felszentelt és címzetes püspökei (kettőnek kivételével), kik mindaddig tagjai voltak a főrendiháznak. A róm. kath. egyház ennél fogva mintegy 20 ülést, illetőleg szavazatot veszített, legalább ennyi volt a reform előtti főrendiház felszentelt és címzetes püspökeinek száma.

Az ország többi hitfelekezeteit illetőleg, melyek 1885 előtt, a mint már mondatott, igazságtalanul nem voltak képviselve a főrendiházban, az evangélikus-reformatusoknak jutott 6 ülés (a hivatalban legidősebb három püspök és három főgondnok); az ágostai hitvallásúaknak szintén 6 ülés (a három legidősebb püspök, továbbá ezen egyház egyetemes főfelügyelője és hivatalban legidősebb két kerületi felügyelője): végül az unitárius egyháznak 1 ülése, t. i. a hivatalban idősb egyik elnöke, azaz vagy püspöke vagy főgondnoka.

Az izraelitákat illetőleg a kormány által benyújtott és a képviselőház által el is fogadott törvényjavaslat szerint a főrendiház tagja lett volna egy izraelita hitközségi egyházi vagy világi előljáró, kit Ő felsége a király a ministertanács ajánlatára nevezett volna ki. Az akkori főrendiház azonban nem fogadta el a törvényjavaslat ezen részét, még pedig kissé sajtáságos indokolással, azért t. i., mivel az izraelitáknak nincsenek oly országosan elismert előljáróik, mint a többi felekezeteknek, kik jogosulva volnának a felekezetet képviselni. Így tehát, minthogy a képviselőház a törvényjavaslat ez intézkedésének törléséhez utóbb hozzájárult, az izraelita hitfelekezet jelenleg nincsen képviselve a főrendiházban. mit

helyeselni nem lehet, mert ezáltal meg van sértve az állampolgári egyenjogúság elve.

A mondottak szerint a főrendiházunkban levő egyházi dignitariuszok összes száma nem kevesebb mint 56 Minden fontosság mellett, melyet az egyházi érdekeknek tulajdonítunk, mégis úgy vélekedünk, mintha ezen érdekek kissé túlságos nagy figyelemben részesültek volna. Kétségtelen az, hogy a mai magyar főrendiház valamennyi európai parlamentaris testület közül kimagaslík egyháznagyjainak nagy száma által. Az 1861. évi február 26-ki, illetőleg 1867. évi deczember 21-ki ausztriai alkotmány szerint az ausztriai Urakházának csak 12 egyházi tagja van, t. i. 7 érsek és 5 a hercegi czímmel felruházott püspök t. i. a seckani, trienti, brixeni, gurki és lavanti, a többi 18 ausztriai megyés püspök ki van zárva. Az angol Lordok házában ül 3 érsek és 27 püspök, a franczia köztársasági alkotmány pedig egyáltalában nem ismeri az egyházi érdekek külön képviseltetését. Méltányolnunk kell azonban kormányunk kényes helyzetét e kérdésben, mert a római katolikus tagok további leszállítása — már pedig lényegileg csak ezekről lehetett itt szó — előreláthatólag oly ellentállásba ütközött volna, mely az egész reformművet kérdésessé, vagy épen eleve kivihetlenné teendette. Már pedig, ha minden egyes római katolikus, görög katolikus és görög-keleti érseki illetőleg püspöki megyének megadatott a külön képviseltetés, akkor azt már csak az egyenjogúságnál fogva sem lehetett megtagadni a protestans egyházkerületektől, melyek jelentőség tekintetében körülbelül egy szinten állanak a római katolikus érseki, illetőleg püspöki megyékkel. Ennélfogva az egyháznagyok egyébként túlságos nagy száma az adott viszonyok között nem volt egykönnyen kikerülhető.

Egészben véve egyetérthetünk azon aránynyal is, melyben ezen 56 szavazat fel van osztva az egyes hitfelekezetek között. Magától értetődik, hogy oly kérdésben, mint az

itt fenforgó, nem lehet a pusztá szám mechanikus elvét alapúl venni a felosztás számára, mindazáltal az igazságosság megköveteli, hogy az egyes hitfelekezetek képviselőinek száma bizonyos arányban álljon az illető hitfelekezet híveinek lélekszámához. E tekintetben pedig a következő arányt találjuk:

	Lélekszám	Főrendiházi tagok száma	Egy tag esik lélekre
1. Római katolikusok	7,849.692	26	301.911
2. Görög keletiek . .	2,434.890	11	221.353
3. Ev. reformátusok .	2,031.803	6	338.634
4. Görög katolikusok	1,497.268	6	249.544
5. Ev. ágostai hitv. . .	1,122.849	6	187.141
6. Unitáriusok . . .	55.792	1	55.792

Ezen adatokból kitűnik, hogy az evang. reformátusok kétségtelenül a legmostohábban lettek részesítve. Az ezen hitfelekezet számára és jelentőségére való tekintetből igazságosnak tartottuk volna, ha a református tagok száma legalább egygyel szaporított volna. Az ágostai protestánsok meg lehetnek elégedve a szavazatok azon számával, mely nekik jutott, szemben azon ténnyel, hogy ők, eltekintve az unitáriusoktól, már is a legelőnyösebb helyzetben vannak. Épűgy egyetértünk azzal, hogy az unitáriusoknak is adatott egy szavazat, habár tekintve a pusztá számarányt, erre nem lehetne igényök.

A törvénynek ide vágó intézkedései, nevezetesen az egyes hitfelekezet számára megállapított számarány ellen tehát nevezetesebb ellenvetésünk nincs. De annál nyomatékosabb két ellenvetésünk van azon módozat ellen, a melylyel a két protestáns felekezeten belül, a megállapított szavazatokat felosztotta, s a mely ellenvetések közül az egyik elvi jelentőségű.

Ugyanis míg a római katolikus, görög katolikus és görög keleti egyházak képviselői kivétel nélkül a lelkészi osztályból valók, vagyis főpapok, addig törvényünk a reformátusok, lutheránusok és unitáriusok számára a lelkészi képviselők mellett világiakat is hív meg a főrendiházba. sőt a törvény kétségtelenül nagyobb súlyt fektet a világi képviselőkre, mint az egyháziakra. A törvény azt mondja (4. §. B. b. p.): «tagjai a főrendiháznak: az evangelikus-református és az ágostai hitvallású evangelikus egyháznak hivatalban legidősebb három-három püspöke: továbbá az evangelikus-református egyháznak hivatalban legidősebb három főgondnoka, a kiknek meghatározásánál az erdélyi egyházkerület illetőleg annak csakis hivatalban levő legidősebb főgondnoka veendő figyelembe; az ágostai hitvallású evangelikus egyháznak egyetemes főfelügyelője és hivatalban legidősb két kerületi felügyelője; végre az unitárius egyháznak hivatalban idősb egyik elnöke, azaz vagy püspöke, vagy főgondnoka». A végett tehát, hogy a világiak mentől nagyobb számban részesíttessenek. négy protestans püspöknek folyvást távol kell maradnia a főrendiházból, azaz két református és két ágostai püspöknek. A legnagyobb mérvben feltűnő ezen intézkedés s hiába kutatjuk annak indokait. Vajjon nem az illető hitfelekezet lelkészi főpásztora a legelső rendben hivatott és természet szerű képviselője-e az illető felekezetnek? Hiszen a törvény azt akarja, hogy a vallásközösségeknek *mint olyanoknak* engedjék bizonyos befolyás az állami törvényhozásra, valamint azt, hogy *egyházi* érdekeik a törvényhozó testületben képviselve legyenek, már most azt kérdezzük, vajjon az ilyenmű kérdésekben illetékesebb-e a választott világi képviselő, mint a felszentelt egyházi főnök? A protestans hitfelekezetek lelkészei talán oly exclusiv s a többi társadalmi osztályoktól izolált és a polgári élettől idegenkedő állást foglalnak el, hogy a közjólét érdekeiből szükségessé

válík számukat a törvényhozó testületekben leszállítani s helyettük világi képviselőket megbizni, minthogy egyoldalú s a közügyekre nézve káros clerikalis maguktartásától lehet tartani? . . . A főgondnokok illetőleg kerületi felügyelők talán felülmulják a püspököket tudományos műveltség és azon képesség tekintetében, hogy egyházuk érdekeit megfelelően és méltóan képviseljék? Avagy szükséges volt talán, ily módon oly elemet juttatni a képviseltetéshez, mely elem különben nem lett volna képviselve — holott tudjuk, hogy a főgondnokok illetőleg felügyelők tulnyomóan a mágánások osztályához tartoznak, kiknek *ezen* felsőház ugyancsak nincs híjjában?

Szóval, képtelenek vagyunk bárcsak némileg is kielégítően megfejteti azon indokokat, melyeknél fogva törvényünk a protestans lelkészi egyházfőkkel szemben ily állást foglalt el. Múltán csodálkozhatunk azon is, hogy protestans köreink oly csekély ellentállást fejtettek ki a törvény ezen feltűnő intézkedése ellen. Talán nem ártott volna fontolóra venni azon eshetőséget is, hogy a protestansoknak számtalan törvény által szentesített s féltékenyen őrizett egyházi és iskolai autonomiájuk ellen esetleg támadás is intéztethetik. Ily esetben a legerélyesebb ellentállást lehetne várni ezen hitfelekezetnek lelkészi képviselői részéről, kik már annyiszor bebizonyították, hogy autonomiájukat, elődeik ezen szent hagyományát, megsérteni nem engedik s azt bizonyos divatos doktrinák kedvéért feláldozni sehogys akarják. Ellenkezőleg majdnem biztosan lehetne arra számítani, hogy ezen felekezetek világi képviselői nagyobb fogékonyságot fognának tanúsítani ama divatos jelszavak iránt s hogy sokkal nagyobb készséggel belenyugodnának autonomiájuk egyik vagy másik irányban való megnyirbálásába.

Van Magyarországon összesen öt ev. reform., öt ev. ágostai és egy unitárius püspök, ezek mindannyian, kivétel nélkül, részesítendőek lettek volna a főrendiházi tagságban;

ezt követeli az egyenjogúság, a vallásfelekezetek méltósága s azon tisztelet, melyre a lelkeszi hivatás joggal tarthat igényt. De ezt követeli a törvény is. Épségben fennáll még ma is, mint állami alaptörvény, az 1791. évi erdélyi LIII. t.-cz.: «de aequalitate jurium ac libertatum liberique exercitii quatuor in Transylvania receptarum religionum» — ez a törvény az erdélyi református és ágostai hitfelekezetek hátrányára, kétségtelenül megsértetett. Mert az új törvény szerint a nevezett két protestans felekezet kivételével az összes többi erdélyi felekezetek felruházvák legalább egy állandó mandatummal a főrendiházban: az erdélyi római kath. egyháznak egy, a görög kath. egyháznak *kettő*, a görög keletinek egy és az unitarius egyháznak szintén egy állandó képviselője van; csak a két protestans felekezet nem bír állandó képviselettel, ők a főrendiházban csak az esetben lehetnek képviselve, ha egyházi főnökeik véletlenül az illető csoportnak rangban legidősebb dignitariusai közé tartoznak.

Az alaptörvényileg biztosított egyenjogúság ellen intézett eme sérelem azonban legjobban az erdélyi ev. ágostai egyházat érinti. Mert az erdélyi református egyház könnyen túlteheti magát jogainak eme megsértésén, mert ezen egyház tudvalevőleg egyesült a magyarországi reformátusokkal, tehát ezekkel együtt *egy* testté forrt össze, melynek egy a szervezete, nyelve, szükséglete stb. A magyarországi református képviselő tehát nehézség nélkül képviselheti egyszersmind az erdélyi református egyház érdekeit is. Ellenben az erdélyi ev. ágostai egyház teljesen önálló s a többi ágostai egyházkerületekkel semminemű szerves összefüggésben sincs s nem is lehet, minthogy a magyarországi ágostai felekezettől merőben eltérő s másnemű elvi alapon nyugvó szervezettel és igazgatással bír. A magyarországi lutheránus püspök vagy főfelügyelő tehát, kinek egyháza a presbyterialis rendszer alapján van szervezve, nem lehet azon helyzetben, hogy oly

specialis kérdésekre nézve felvilágosítást adjon, melyek a consistorialis rendszer alapján nyugvó erdélyi ágostai egyházszervezetre vonatkoznak, eltekintve a nemzetiség, nyelv, történelmi fejlődés stb. különbségétől. Ehhez járul még az is, hogy az erdélyi református egyház annyiban is képviselve tekintheti magát a főrendiházban, a mennyiben hívei közül számosan ott ülnek, t. i. azon erdélyi református mágnások, kik születésük alapján a főrendiház tagjai, kik tehát esetleg egyházuk érdekeit is képviselhetik. Ellenben az erdélyi ágostai hitvallásúaknak egyetlen egy tagjuk sincs, a mely születés, vagyon, vagy állami méltóság alapján hivatva lenne a főrendiházi tagságra.

De törvényünk egy más, ennél még eclatansabb jogsértést is foglal magában az erdélyi ev. ágostai hitvallásúakkal szemben, mely jogsértés nem maradhat említés nélkül. A mint a törvény fentidézett szövegéből kitűnik, a protestans egyházkerületek lelkészi és világi főnökei, tehát éppúgy a püspökök, mint a főgondnokok, illetőleg felügyelők szolgálati idejükhöz képest, tagjai a főrendiháznak, egyedül az erdélyi ágostai egyház van kizárva e jog teljes élvezetéből. Az ő világi főnökük, t. i. főgondnokuk, nem concurrál a többi ágostai világi főnökökkel, vagyis a főfelügyelőkkel, mert a törvény határozottan szól a hivatalban legidősebb *két* ev. ágostai *főfelügyelőről*, az erdélyi ev. ág. főgondnok tehát ki van zárva. Míg az összes többi kilencz protestans egyházkerület püspökeikkel s egyszersmind főgondnokaikkal, illetve főfelügyelőikkel concurrálnak, addig az erdélyi ágostai egyháznak a verseny csakis a püspökök között van megengedve. Mindenik protestans egyházkerület juthat azon helyzetbe, hogy egyidejűleg két képviselője van a főrendiházban, akkor t. i., ha mind a püspök, mind a világi főnök, hivatalukat tekintve, a legidősebb dignitariusok közé tartoznak, egyedül az erdélyi lutheránusoknál nem fordulhat elő ezen eshetőség

soha. De annál bizonyosabban be fog következni azon eset, hogy ezen egyház éveken, sőt évtizedeken át nem lesz képviselve a főrendiházban, még pedig nemcsak oly értelemben, hogy az egyház mint egyház nincs képviselve, de oly értelemben is, hogy ezen egyház egyetlen híve sem fog ott ülni, hiszen az erdélyi lutheránusoknak tudvalevőleg nincsenek mágnásai! Ennélfogva meg fog történni, hogy mintegy 400 tagból álló főrendiházunkban egyetlen egy tag sem lesz hivatva vagy bárcsak képesítve arra, hogy illetékesen felvilágosítást adjon oly esetleg fölmerülő kérdésekben, melyek az erdélyi ev. ág. egyházra vonatkoznak, vagy esetleg annak életérdekeit érintik!

Hiába keressük a jogegyenlőség ezen valóban kirívó megsértésének okait, már t. i. jogilag és törvényileg elfogadható okait. Mert azon indok, melyre a törvény alkotása alkalmával többen hivatkoztak, hogy t. i. a reformátusok főgondnokai és a magyarországi lutheránusok főfelügyelői élethossziglan viselik hivatalukat, míg az erdélyi ágostai főgondnok csak hat évre választatik: komoly duscussio tárgyát nem képezheti.

Az örökös jogon valamint méltóságuk illetve hivataluk alapján hivatottakon kívül törvényünk azon már említett sarkalatos újítást hozta be, hogy a főrendiházi tagoknak még egy harmadik csoportját is megalkotta, t. i. azok csoportját, kiket Ő felsége a ministertanács felterjesztésére élethossziglani főrendiházi tagoknak kinevez. A kormány által benyújtott törvényjavaslat szerint a kinevezett tagok száma a főrendiház első alakulásakor a ház összes tagjainak egy negyedét s későbbi kinevezések útján annak egy harmadát képezte volna. A kormány ezen liberalis javaslata el is fogadtatott a képviselőház által, de az akkori főrendiház, mely feltétlenül meg akarta őrizni a felsőház aristokratikus jellegét, tetemesen lezállította a kinevezett tagok számát, a képviselőház pedig elfogadta a főrendiház módosítását s ekként tör-

vénynyé vált azon intézkedés, hogy «az élethossziglan kinevezettek száma a jelen törvény értelmében szervezett főrendiház első alakulásakor a 30-at meg nem haladhatja. Ezentúl a kinevezés csak fokozatosan történik és évenként 5-nél többre semmi esetben nem terjeszthető. Az élethossziglani tagok összes száma pedig az 50-et túl nem haladhatja». Ezen megszorítás, mely szűkkeblű kasztszellemnek tulajdonítandó, tetemesen csökkentette az egész reform értékét, kivált ha tekintetbe vétetik, hogy a főrendiházi tagok tulajdonképeni zömére nézve, t. i. az örökös jogon hivatottak tekintetében elvi változás voltaképen nem is történt.

Azon vitakérdésre nézve, hogy vajjon a kinevezés, vagy pedig a választás rendszerének adandó-e elsőbbség, nem habozunk kijelenteni, hogy a kinevezés rendszere mellett szavazunk. A választás, bármiképen szervezzük azt, mindig *pártügy*, a pártok pedig igen változók, igen mulékonyak és sokkal gyakrabban ephemer természetű, sőt nem is igazolható érdekek alapján képződnek, semhogy azoknak ily fontos eszközt adhatnánk kezökbe külön pártérdekeik elérésére, oly eszközt, melyet egyhamar jóvátenni nem lehet, minthogy a választás élethossziglan történik. Hogyha pedig a választott tagok számára korlátolt tartamú megbízás hozatnék be, akkor hiányoznék ama stabilitás és állandóság s ezzel együtt ama conservatív jelleg, mely miatt a felsőkamara intézményét egyáltalában szükségesnek kell tartanunk.

Van végül főrendiházunk tagjainak egy negyedik csoportja is, t. i. a Horvát-Szlavonországok gyűlése által az 1881: XV. t.-cz. értelmében választott tagok, kiknek száma három.

A főrendiház összeállításán kívül elvi fontossággal bír azon kérdés, hogy e ház minő alkotmányjogi illetékességgel bír. Már mondatott, hogy régi főrendiházunk a kezdeményezés jogával nem bírt, vagyis a főrendiház csak oly törvény-

javaslatot tárgyalhatott, mely elébb a képviselőház elé hozott. A felső kamara lényegével és rendeltetésével ellenkező anomaliának tekintendő, ha e ház nincs felruházva ugyanazon jogokkal és ugyanazon hatáskörrel, mint a képviselők kamarája. Hiszen a kétkamararendszer alapeszméje abban rejlik, hogy mindenik törvény létrejöttére két külön törvényhozó testület összhangzó beleegyezése szükséges, mely testületek különböző elemekből levén alkotva, a fenforgó kérdéseket különböző álláspontból ítélik meg, ez pedig a törvényhozás nagyobb állandósága és alapossága kedvéért szükséges, valamint azért, hogy a törvényhozás lehetőleg óvassék meg az elhamarkodott és a pillanatnyi, de múltó felfogások által előidézett törvényes intézkedésektől. Ennélfogva az egyik kamara nem lehet a másiknak alárendelve, ez pedig kétségtelenül megtörténik akkor, ha az egyiknek illetékességi köre annyira meg van rövidítve, hogy önálló kezdeményezés jogával nem bír.

A kormány által benyújtott törvényjavaslat ez anomaliának némileg véget akart vetni, midőn három eset kivételével egyebekben megadta a főrendiháznak azt a jogot, hogy bármely ügy, mely az országgyűlés hatáskörébe tartozik, a főrendiházban is kezdeményezhető s a kormány javaslatait közvetlenül a főrendiházban is benyújthatja. Ama három eset lett volna: indítványok és javaslatok, melyek az újonczállításra s általában a véderőre vonatkoznak, másodszor melyek az évi állami költségvetésre s általában az adóügyre, kölcsönök felvételére s újabb kiadások megszavazására s végül harmadszor, melyek oly ügyekre vonatkoznak, melyek az 1867: XII. t.-cz. szerint közösek, vagy az osztrák-magyar monarchia mindkét államában egyenlő elvek alapján szabályozandók.

A törvényjavaslat ezen része azonban nem vált törvény-nyé, minthogy a két ház nem tudott megegyezni a főrendi-

háznak megadandó kezdeményezési jog terjedelme felett. A képviselőház a három nevezett eseten kívül még számos más ügyre vonatkozólag megtagadta a főrendiháztól a kezdeményezés jogát, az akkori főrendiház pedig, mely talán hajlandó lett volna a kormány törvényjavaslatában megállapított megszorításokat elfogadni, vonakodott a képviselőháznak lényegesen tovább menő módosításaihoz járulni s így létre jött mint compromissum a törvény 13. §-a, mely szerint a főrendiház jogköre az marad, a mi volt s a kezdeményezésre is marad az eddigi gyakorlat addig, míg az iránt, hogy mely ügyek legyenek a törvényhozás mindkét házában s melyek kizárólag a képviselőházban kezdeményezhetők, külön törvény nem intézkedik. Ezen külön törvény azonban mai napig sem hozatott meg, s alig van kilátás arra, hogy egyhamar létre fog jönni.

Meltzl Oszkár.

AZ ÉBRENLETRŐL.

LÉLEKTANI TANULMÁNY.

1. A bölcselelő egyik főtörekvése mindenkor az volt, hogy betekintést nyerjen abba a műhelybe, a hol az emberi gondolatok készülnek. Ez okból nagyon érdeklődik azon állapotok iránt, midőn a lélek mintegy magába száll, magába merül, a külvilágtól elvonatkozik. Mert ugyan hol és mikor készülnek a gondolatok, ha nem ezen elmerült állapotokban? Lázás, sürgős tevékenység közepett a gondolat nyugton nem érlelődhetik, egyáltalán mialatt figyelmünk nagyon a külvilágra irányul, inkább az elmesség érvényesül, mint maga az elme. Hogy a gondolat kellően érlelődjék, nagygyá és hatalmassá fejlődjék, arra a csöndes, elvont állapotra van szükség, melyet magábamerültségnek nevezünk. Arra a különös állapotra midőn ugyan *kétségtelenül ébren vagyunk, de tulajdonképen mégis álmodunk.*

Ez a belső ellentmondás fölkelti kíváncsiságunkat és további gondolkodásra ösztökél. Az ébrenlétet rendszerint az alvással hozzuk ellentétbe; de íme magán az ébrenlétben belül is mutatkoznak ellentétek. Nemcsak alvásközben lehetnek almaink: betolakodnak azok az éber állapotba is. De vajjon mi szerepet játszanak itt? mit keresnek a kísértetek fényes nappalon?

Ha áttekintjük egy napnak lelki történetét, észreveszszük, hogy órákon keresztül a külvilág által voltunk igénybe véve,

de fölfedezhetünk olyan időszakokat is, midőn a közvetlen környezet félig-meddig megszűnt reánk nézve létezni, vagyis bekövetkezett a magábamerülésnek sajátos, rejtélyes állapota. Érdekes, hogy a magyar nyelv mily gazdag olynemű elvont állapotok megjelölésében, minők pl. az ábrándozás, melázás, merengés, andalgás, tünődés, évvődés, töprengés stb. Némelyek közülök inkább lyrai természetűek, másokban azonban egész drámai monolog lappanghat; némelyekben a hangulat, másokban a képzelet túlnyomó; némelyekben az emlékezet, másokban a remény uralkodhatik. Általában vannak közöttük inkább költői természetűek, míglen mások túlnyomóan elméledő jellegűek: egy tekintetben azonban mindannyian megegyeznek; abban ugyanis, hogy meghasonlást rejtenek magukban: *a szemlélő lélek meghasonlását a jelen környezettel.*

A «meghasonlás» szónak eme használata iránt talán kételyek fognak támadni. De én azt hiszem, hogy ezt a kifejezést nemcsak a szenvedélyesen cselekvő, hanem a nyugodtan contempláló lélekre nézve is alkalmazhatjuk. Midőn ugyanis magunkba merülünk, két erő küzd egymással, hogy lelkünket hatalmába kerítse: egy ideális hatalom, mely bennünket a jelen környezettől elszakítani iparkodik, és a való környezetnek realis hatalma, mely figyelmünket magához bilincselni törekszik. A valóság és az eszmevilág harcza, melyről az emberek annyit beszélnek, sehol sem válik úgyszólván szem-melláthatóvá és kézzelfoghatóvá, mint az elmerült állapotban, midőn a lélek ébren van és látja környezetét, félig pedig elkalandozott a gondolatok és álmok országába. Ha valahol a világon, hát itt beszélhetünk meghasonlásról, itt az elvont állapotokban: mert itt figyelheti meg mindenki önmagán a realis és az ideális világ szakadását. Még a népnek együgyű fia is tudja, hogy mi különbség van a «testi és lelki szemekkel» való látás között, és ő is gyakorta érzi e kétféle látásnak küzdelmét és meghasonlását.

2. Már a mondottakból kiderül, hogy az ébrenlét nem lehet valamelyes egyszerű lelki állapot, hanem hogy az eszméletnek legalább is kétféle áramlatából van összetéve. Az ébrenlétben belül meg kell különböztetnünk *a realis és az idealis eszméleti áramokat*. Realis (vagyis érzéki) áramok alatt értjük azokat, melyeknek lefolyása fölött a jelen környezet közvetlen és föltétlen uralmat gyakorol; idealis (vagy szellemi) áramok alatt pedig azokat, melyek a környezet közvetlen befolyása alól felszabadultak, tehát jelen nem lévő tárgyakra vagy eseményekre vonatkoznak. És talán fölösleges is hozzátennem, hogy a fentebbiekben meghasonlás alatt éppen a kétféle áram harczát és váltakozó diadalát értettem. Minden úgynevezett elmerült vagy elvont állapotban a kétféle eszméleti áram küzd olyképen egymással, hogy hol az egyiknek, hol a másiknak túlnyomó befolyása alá kerülünk.

Minél együgyűbb valamely lélek, annál csekélyebb szerepet játszanak lelki történetében az elvont állapotok; ellenben minél tudatosabb valamely egyéniség, annál nagyobb része van a meghasonlásban. Alig képzelhető érdekesebb statisztika, mint az, mely kimutatná, hogy naponta mennyi ideig voltunk elfoglalva a külvilággal és mennyi időt vettek igénybe az elmerült állapotok. Arról körülbelül mindenki számot tud adni, hogy a napnak 24 órájából mennyi jut nála az alvásra; de arról, azt hiszem, vajmi kevesen tudnának még csak hozzávetőleg is beszámolni, hogy az ébrenlétnek milyen hányadrésztét szentelték a magábaszállásnak. Képzeljük el, hogy egy önműködő gépezet naponta följegyezné elvont állapotaink időtartamát: mennyi tanulságot meríthetnénk az ilyen jegyzetekből, mily fölöttébb érdekes fény derülne egész lelki életünk egyéni jellegére! Ekkor tűnhetné ki igazán, ki közülünk a gyermek, ki a tudatos lélek; ki a realista megfigyelő, ki a magábamerült szellem; ki a sivár próza embere és ki él a költői álmok világában.

A realis és idealis áramok váltakozását egy hullámvonal segítségével ábrázolhatjuk mértanilag. Megállapodhatunk abban, hogy a görbe vonal hullámhegyei az érzéki áramot, hullámvölgyei pedig a magábamerültséget képviseljék. Az ilyen görbe vonal figyelmünk mozgásának tökéletes képét adná. Az abscissa tengelyről olvasnók le az időt, az ordináták pedig eszmélkedésünk energiáját fejeznék ki valamely tetszőleges pillanatban. A vonal hajlása jelképezné, hogyan nő vagy fogy figyelmünk ereje és a vonal domború vagy homorú volta a realis, illetve idealis áram túlsúlyát jelezne. Ott, a hol a domborúság homorulatba megy át, vagy megfordítva, volnának ébrenlétünk szakadópontjai; nevezetesen az elnerülés pontja, mely az idealis áram kezdődő túlsúlyát, és a fölocsidás pontja, mely a realis áram diadalra vergődését hirdetné. E pontok egymásra következésének sűrűsége érdekes világot vetne az egyéni szellem ruganyosságára, az elmélkedés gyorsaságára, ötletgazdagságra stb.

Ha az ébrenlét vonalát napról-napra figyelemmel kísérhetnők, akkor föltűnnék, hogy alakja mennyire változik az egyén korával, mert hiszen a gyermek lelke még nagyon is tapad az érzéki jelenségekhez és a tartósabb elvonatkozásra csak később lesz képessé. Érdekes volna a különböző foglalkozású emberek eszméletvonalának egybevetése. Kiderülne, hogy e vonal a nép fiánál aránylag kisebb hullámozást mutat, mert lelke idealis irányban csekélyebb mértékben van igénybe véve. Kítűnnék továbbá, hogy főleg a műveltség, szellemesség, genialitas fokától függ a vonalak erősebben kifejtett hullámozatossága. Az elmezavar valószínűleg a vonal ijesztő szabálytalanságában jutna kifejezésre. Erős és szabályos hullámozatosságot főleg a nagy bölcselőknél találhatnánk, mert ezek egyrészt nagy érdeklődéssel figyelik a külvilágot, másrészt pedig igen tartósan tudnak magukba süllyedni. Bizony tanulságos volna a kiváló egyéniségek eszméletvonalait egybe-

vetni, de hát ez élvezetről le kell mondanunk. Szerencsére alkotásaikból tudunk valamennyire ama vonalra következtetést vonni; hiszen a kritikának tulajdonképen ez is a feladata. A kritikus pl. egy író munkájából megbecsüli a benne foglalt érzéki megfigyelés gazdagságát, megállapítja, hogy milynemű az elvont állapot, melyben a munka készült, mennyi benne az ihlet, az elmeél stb., szóval mintegy megszerkeszti az író eszméletvonalát.

3. A meg hasonlítás, melyet az ébrenléten belül észrevettünk, minden lélektannak alapvető megfigyelései közé tartozik. Hogy mily véghetetlen hordereje van az emberi lélek ama képességének, hogy közvetlen környezetétől elszakadni képes, azt csak akkor fogjuk kellően mérlegelhetni, ha elképzeljük, hogy e csodálatos erővel nem rendelkeznenék. Leírhatatlan az a rabszolgaság, az a lelki járom, mely alatt görnyedeznénk, ha figyelmünk nem szakadhatna el a külvilágtól. Szánjuk az embert, ki nyomorban tengődik és ki a megélhetés gondjai alatt roskadozik; szánjuk a kórágynon sínló beteget. kit kínjai úgy lenyügöznek, hogy fájdalom kívül egyébre gondolni sem képes; szánjuk a terhes munka alatt nyögő rabot, kinek nincs érkezése egy magasabb gondolathoz föl-emelkedni: szánjuk a szibériai ólombányák nyomorultjait: szánjuk a sötét börtön mélyére vetett és rablánczait tehetetlenül rázó, ember- és istentől elhagyott teremtet; ámde mindezeknek rabsága mily csekélység ahhoz a rabsághoz képest, mely állandó örök súly gyanánt nehezdedve az emberi lélekre, megakadályozná, hogy az csak egy másodperczre is elvonatkozzék a tárgyaktól, melyek közvetlen környezetét képezik. Mily mérhetlenül nyomorult lehet az olyan lény, mely a saját lelkében nem találhatna egy utolsó rejtett, csekélyke kis zugot, a hova visszavonulhatna mint végső menedékhelyre, hogy elfeledje, ha csak egy pillanatra is, a jelent és élhessen egy másodpercz tartamáig a mult emlékének, vagy

szóhesse egy másodpercig a jövőnek reményeit és álmait. Mily határtalanul nyomorult lény lehet az, melynek nincs otthona a saját lelkében, s mely aczélbilincsekkel van hozzákovácsolva a jelenhez: a jelennek minden legcsekélyebb mozzanatához.

Még az állati lélektől sem tagadhatjuk meg teljességgel a meghasonlásra való képességet. Bizonyos ugyan, hogy az elvontság állapotai még a magasabb rendű emlős állatok (ló, kutya, elefánt, majom) életében is aránylag nagyon csekély szerepet játszanak, mégis nem hiszem, hogy akadna lélek-buvár, a ki komolyan vitassa, hogy az állati elme teljesen képtelen a környezettől való elszakadásra. Mert hiszen akkor az állati lélektől meg kellene tagadni nemcsak minden előre-látást, hanem egyszersmind minden emlékezőtehetséget is. Kell, hogy az állatnak is legyenek pillanatai, midőn valahogy föl-szabadul a környezet rabsága alól és valamelyes távollevő tárgyak emlékei tolujanak lelkének fölszínére. Az állati ébren-létet sem szabad valamely egyszerű állapotnak tekinteni: abban is meg kell különböztetni a realis és az ideális eszméleti áramot; abban is föl kell tételeznünk a meghasonlásra való képességet, bármily jelentéktelen is legyen az az emberi szellem mélységes meghasonlottságához viszonyítva. Midőn pl. a ló távollevő társa után nyerit, és midőn e nyerítés időszakonkint ismétlődik úgy, hogy az ember szinte meg van hatva az állatnak nagy társas vonzalmától: akkor lehetetlen elzárkózni ama föltevés elől, hogy a ló lelkén ama pillanatokban távol-levő társának képe tényleg átsuhant. Mert ha a környezet valóban teljesen lekötne az állat figyelmét és ha a jelenlevő tárgyak nyűge alól semmiképen föl nem szabadulhatna, akkor nem is ébredhetne föl benne az elszakadt társ után való vágyakozás, mely a nyerítésben oly hathatósan jut kifejezésre.

Az állati lélek vizsgálatánál egy gyakorlati szabályt sohasem szabad szem elől tévesztenünk: az emberi lélek

alapvető tulajdonait ugyanis nem szabad az állatoktól könnyelműen elvitatnunk. A különböző lelki tulajdonok ugyanis oly szorosan függnek össze egymással, hogy az egyiket tagadván, könnyen a többit is tagadni kényszerülnénk, úgy hogy végül a szerencsétlen Descartes-féle álláspontra szorulnánk s az állatokat lelketlen gépeknek kellene tekintenünk. A míg a legsúlyosabb bizonyítékokat össze nem gyűjtöttük, addig ne kobozzuk el az állati lélektől a legcsekélyebb tulajdonságot sem. Ha pl. kétesnek látszik, hogy szabad-e az állatoknak is ideális eszméletet tulajdonítani: ez csak arra serkenthet bennünket, hogy szigorúbban vizsgáljuk a realis és ideális eszméleti áramok viszonyait az embernél, abban a reményben, hogy a fokozódó önismeret útján az állati lelket is meg fogjuk érteni.

4. Behatóbban kell tehát megvizsgálunk az emberi ébrenlét vonalát; főleg arról kell magunknak fogalmat alkotnunk, hogy a realis és ideális áramok mily időközökben következnek nálunk egymásután. Első tekintetre úgy tetszik, hogy figyelmünk órákon keresztül szünetlenül irányulhat a külvilágra; azonban ezt csak a felületes önmegfigyelés hiteti el velünk. A ki az emberi figyelmet vizsgálja, észreveszi, hogy az mily tétova természetű, mily nyugtalan, állhatatlan, mily könnyen siklik egyik tárgyról a másikra, mily könnyen vesztí el a realis talajt és mily szívesen iramodik az álomképek országába. Szigorúbb önvizsgálatnál kiderül, hogy a realis eszmélkedésen belül is elég gyakran lépnek föl ideális irányú megszakítások. Így pl. egy személyt megpillantva, egész történet juthat eszünkbe, mely az illetővel kapcsolatban van; figyelmünk tehát elkalandozott a multba, de az egész portyázás oly rövid ideig tarthatott, hogy jóformán tekintetbe sem jön, mert ily rövid időtartam alatt alig mulasztottuk el valamely érzéki jelenség észrevételét. Megeshetik azonban, hogy valamely helyzet fokozott figyelmet követel,

a mikor aztán a csekélyebb elkalandozás is következményekkel jár, mint pl. gépekre való felügyelésnél. Ilyenkor figyelmesekké leszünk azon rövidebb tartamú elvont állapotokra is, melyek a realis irányú ébrenlétet megszakítják.

A léleknek pillanatnyi el-elkalandozásai okozzák azt, a mit *szórakozottságnak* nevezünk. Ha még bizonyítani kellene, hogy az elvont állapotok meghasonlást rejtenek magukban, akkor csak a szórakozottság tünetényeire hivatkozom, mert ezekben egészen nyilvánvaló lesz a realis és az ideális áramok összeütközése. Tanuló gyermekeknél gyakran tapasztaljuk, hogy nem képesek figyelmüket az elvont tárgyra irányítani, mert lelkük tapad az érzéki tárgyakhoz, melyek őket közvetlenül környezik. A szórakozás e nemét realis szórakozottságnak nevezhetjük, mert itt a realis áram győz az ideális áram fölött. Egészen másfajta szórakozottság az, melynek tünetei a sokat gondolkozó vagy fantáziáló embereknel észlelhetők. Ezek gyakran nem képesek figyelmüket arra a tárgyra fordítani, mely közvetlenül hat érzékeikre. Erőt vesz rajtuk egy gondolat, egy ábránd, vagy más eféle, mi által néha fonákságot művelnek, vagy veszedelmet zúdítanak magukra. Itt ideális szórakozottsággal van dolgunk, mert az ideális áram győz a realis áram fölött. Megemlítem még, hogy vadászok és állatidomítók az állatoknál is tapasztalnak szórakozottságszerű tünetényeket: a mi egészen világosan bizonyítaná, hogy az állati figyelem is képes a meghasonlásra.

De a mi az állatnál csak futó gyengeség, az az embernél az erőnek gyorsan újuló örök kútforrása. Ki tarthatná számon, hogy lelkünk hányszor és mely pillanatokban szakad el közvetlen környezetünk érzéki jelenségeitől és hányszor tér ismét megfrissült erővel vissza hozzájuk? Ki döntené el, hogy ébrenlétünk vonalának hol vannak rövidebb tartamú, általunk észre sem vett bemélyedései? Mint a hogy egy tájkép domborzatában nem tűnnek föl a csekélyebb talajhul-

lámzások, vagy inkább mint a hogy a tengeren nem vesszük figyelembe a vizeknek minden csekélyke fodrozását, azonképen a lélek mindennapi történetében elkerülik figyelmünket az elmélyedés, magábaszállás, eltűnődés nagyon rövid perczenetei, és így valóban a legkényesebb feladatok egyike megbecsülni, hogy az eszmélet vonalának mily hányadrészt foglalják el a hullámvölgyek. Én legalább könnyebb földadatok tartanám az óceán minden hullámemelkedésének számon tartását, mint annak pontos megállapítását, hogy az emberi lélekben mily időközökben váltakoznak a realis és idealis eszméleti áramok. Ha vannak talán szerény lelkek, kik azt hiszik, hogy az elmélyedés állapotai náluk aránylag ritkán, és csak hosszabb időközök után jelentkeznek, úgy hogy azt vélük, miszerint eszméletük vonala ritkán mutat hullámvölgyeket: azoknak csak annyit mondhatok, hogy nagy csalódásban élnek. Sokkal okosabbak és elmésebbek ők, mint a milyeneknek magukat tartják. Remélem, hogy ezt a következőkben be fogom bizonyíthatni.

Mert ugyan egyáltalán miből vesszük észre, hogy egyideig elmélyedve voltunk, vagyis magunkba merültünk? Csakis abból, hogy az elvont állapotból fölocsúdtunk. Ha ez a fölébredés vagyis a valósághoz visszatérés hirtelen történik, ha teszem pl. egy váratlan jelenés vagy zörej fölráz éber álmodozásunkból, akkor összerezzenésünk emlékeztünkben marad és ezzel együtt megmarad annak tudata is, hogy fölocsudásunk előtt elmerülve voltunk. Ha azonban rázkódtatás nélkül térünk vissza a valósághoz, akkor gyakran nem is vesszük észre, hogy az imént elmerülve voltunk. Figyelmünk csodálatos nesztelenséggel szakad el a külső környezettől, úgy, hogy nem is vesszük észre, mikor kezdődik elmerültségünk, és ép oly nesztelenül térhet ismét vissza a valósághoz, úgy hogy az sem jut tudomásunkra, hogy elvont állapotunk mely pillanatban ért véget. Szóval oly könnyedén

suhanunk át a realis áramlatból az ideális áramlatba, oly halkan ringatódzunk a kétféle eszméletnek hullámain, hogy nem tudunk magunknak számot adni arról, hányszor csapott át figyelmünk egy bizonyos idő letelte alatt a realis irányból az ideális irányba és megfordítva. Egy példa legjobban világíthatja meg a dolgot.

Ha valakinek beszédére ügyelünk, akkor lelkünkben folyton nagy gyorsasággal váltakoznak a realis és az ideális áramok. A pusztá hangok egymásutánja okozza a reális áramot; az ideális áram pedig azon látományokból és gondolatokból alakul, melyeket ama hangok keltenek lelkünkben. Ha a beszéd fölöttébb gyors, akkor megtörténhetik, hogy értelmét kellően föl nem fogjuk: a reális áram ugyanis olyanira igénybe veszi figyelmünket, hogy közbe-közbe nem marad elég érzésünk az ideális árammal való foglalkozásra. De megtörténhetik az is, hogy a hallott szavak valamely fölöttébb élénk víziót keltettek bennünk, mely elvonja figyelmünket magától a beszédétől. Egy érdekes személy jöhetett szóba s a mit róla hallottunk annyira meghatott, hogy figyelmünk nem tapad többé a hangok áramához. Ilyenkor az ideális áram az, mely nem engedi, hogy egy pillanatot a realis eszmélkedésnek is szentelhessünk. Rendszerint azonban a kétféle eszmélkedés pillanatról-pillanatra nagy gyorsasággal és elég szabályosan váltja föl egymást lelkünkben.

5. Immáron az ébrenlétnek egészen új fölfogásához jutottunk. Eddig ugyanis azt hihettük, hogy az elvont állapotok csak kivételes jelenségek az ébrenlétben belül, most azonban kénytelenek vagyunk ama fölfogásnak tért engedni, hogy a *rövidebb tartamú elvonatkozások, melyekről magunknak számot sem adunk, rendkívüli sűrűséggel lépnek föl a legközönségesebb eszmélkedés folyamán is*. Minél szigorúbb figyelemmel vizsgáljuk azt, a mi lelkünkben egy nap folyamán történik, annál jobban meggyőződünk

arról, hogy az elvont állapotok nagy szerepet játszanak a legköznapibb munkában és az emberekkel való legközönségesebb érintkezésben is. Észreveszszük, hogy a jelen környezettel való meg hasonlítás nem valami kivételes jelenség, hanem ellenkezőleg a rendes állapot. Az egészen műveletlen és együgyű embernek ébrenléte sem egyéb, mint egy neme a környezettel való folytonos meg hasonlításnak és a hozzá való folytonos visszatérésnek. Szóval *az ébrenlét fonala mintegy két szálból van sodorva: a realis és az idealis eszmélkedés szálaiból.*

Talán kissé föltűnő, hogy kétféle eszméletről beszélek, de ki kell jelentenem, hogy súlyt fektetek arra, miszerint a realis és idealis áramok alatt az eszméletnek két különböző fajtáját értem. Hogy is ne! hiszen az eszmélkedésnek e két faja időrendben következik egymásra, mint pl. az ébrenlét és az alvás. Abban pedig, azt hiszem, mindnyájan megegyezünk, hogy másnemű az éber ember eszmélete és másnemű az alvásközben álmódó emberé. Nos, ha különbséget teszünk az éber és az álmódó eszmélet között: ugyanoly joggal magán az ébrenléten belül is kétféle eszméletet fogunk megkülönböztetni. Igaz, hogy az ébrenlét és az alvás hosszabb időközöket vesznek igénybe, holott a realis és az idealis áram gyors ütemben váltakozhatnak egymással, de itt nem az időtartam dönt, hanem az, hogy a két eszmélet valóban az egymásutániság viszonyában van egymással. Ehhez az egymásutánisághoz pedig szó sem férhet, hiszen épen abból az alapvető megfigyelésből indultunk ki, hogy vannak időszakok, midőn a jelen környezet köti le figyelmünket és ismét következnek időszakok, midőn magunkba merülünk. A kétféle áram megkülönböztetését tehát kezdettől fogva az időrendre, az egymásutániságra alapítottuk. Mi több, a szórazottság tünetényeiből kiderül, hogy a két áram ellentétes

természetű, egymással összeütközik, egymást kizárja és hogy ép ennélfogva csak időrendben válthatja föl egymást.

És itt egyszermindenkorra meg kell jegyeznem, hogy lelki jelenségek vizsgálatában az időrend az, a mit sohasem szabad szem elől tévesztenünk, mert a lelki élet különmemű szakaszait csak az egymásutánra való figyelés által fedezhetjük föl. Történetírás és lélektani elemzés abban rokonok, hogy az eseményeknek helyes időrendi tagolásán alapulnak. A lélekbuvár eszménye, hogy pillanatról-pillanatra nyomába törtetvén a lelki eseményeknek, a lélek teljes történetét tárja föl előttünk. Csak ez eszményhez való tántoríthatlan ragaszkodás vezethetne egy realis alapon nyugvó, leíró vagy jobban mondva elbeszélő lélektanhoz. Minden eddigi psychologianak legfőbb baja, hogy a lélektani módszer legelemibb követelményét szem elől tévesztette. Ezt egy oly példán akarom megmutatni, mely a főttebbi fejtegetésekkel szoros kapcsolatban van.

6. John *Locke* az emberi értelemről írt korszakalkotó munkájában (II. könyv, I. fejezet) a képzetekről általában és azoknak keletkezéséről szólván, azt tanítja, hogy tudásunknak két forrása van. A gondolkodáshoz való anyagot ugyanis részint az érzéki tapasztalatból, részint a lélek önészleletéből merítjük, és e kétféle tapasztalaton kívül az emberi tudásnak semmi más kútforrása nincs. Bármily tetszetős e tan, a közelebbi vizsgálat meg fogja mutatni, hogy *Locke* azt a lélektani tényt, melyet a főttebbiekben fejtegettem, t. i. a figyelem meghasonlását realis és idealis irányban, egészen ferde világításba helyezte.

Locke ugyanis a tapasztalatszerzés két neméről beszél és az által különbözteti meg a kettőt egymástól, hogy az egyik az érzékszervek segítségével, a másik pedig az érzékek nélkül történnék. Mily furcsa *distinctio*! A lélek egyszer használná az érzékszerveket, máskor meg nélkülözni tudná

őket. Hogyan képzeljük el azt, hogy a lélek megragadja az érzékszervet és annak segítségével észlel, máskor meg eldobja az érzékszervet és a saját erejéből teszi észleleteit. Hiszen itt a lélek oly módon van az érzékektől megkülönböztetve, mintha egészen külön álló dolgok volnának. Az érzékeknek külön erejük volna és a léleknek is külön ereje. Továbbá tekintetbe kell venni, hogy midőn a lélek az érzékeket használja, okvetlenül a saját erejével is él, holott Locke a dolgot úgy tünteti föl, hogy a lélek egyszer csupán érzékeit használná, máskor kizárólag a saját erejével élne, a mi teljes abszurditás. A léleknek egészen saját erejéből való működését Locke *belső érzéknek* nevezi, de hogy eme belső érzék alatt mit kelljen érteni, azt maga Locke sem fejtegeti. A külső és belső érzék, a külső és belső tapasztalat fogalma még ma is kísért a psychológiában és lehetetlenné teszi a lelki élet tisztább elemzését. Csodálkozhatunk-e, ha támadt aztán gondolkodó, a ki egyszerűen tagadta a belső érzék létezését? Ilyen volt századunkban *Comte*, ki egyszerűen tagadta az önmegfigyelés lehetőségét. Hát nagyon természetes, hogy midőn oly hamis megkülönböztetések uralkodnak a lélektanban, mint a külső és a belső érzék, eléállhat egy elkeseredett elme, a ki nem elégszik meg azzal, hogy a fennálló megkülönböztetést hamisnak mondja, és a helyett, hogy jobbakat keresne, mindjárt az egész lélektant lehetetlenségnek deklarálja.

De Locke nem csak kétféle ismeretforrásról, de egyenesen kétféle ismeretanyagról is beszél. A tudásnak kétféle anyagát különbözteti meg: az egyiket a külvilág, a másikat maga a lélek szolgáltatná. Ime oda jutunk, hogy képzeink közt két kategóriát kell megkülönböztetnünk, melyek oly viszonyban állanak egymással, mint test a lélekkel. Eddig azt hihettük, hogy képzeink kivétel nélkül lelki jelenségek; most már azt kell hinnünk, hogy képzeink származásuk

szerint két osztályra szakadnak és hogy az egyik osztály talán nem is sorozható a lelki jelenségek közé. Hogy miféle gondolkodás az, mely két egészen különböző kútforrásból merít egészen különböző ismeretanyagot, azt valóban bajos elképzelni. Hogy az olyan gondolatok, melyek kétféle forrásból erednek, miképen férnek össze agyunkban, az Lockét legkevésbé sem nyugtalanította. Pedig ha valóban úgy volna, mint ő azt föltünteti, akkor a kétféle ismereti anyag, mely kétféle ismereti forrásból származik, okvetlenül fölrobbantaná minden gondolatunkat és minden eszmélkedést lehetetlenséggé tenne. Az ember itt látja világosan, hogy a testnek és léleknek kettészakítása, vagyis a dualistikus metaphysika, mily borzalmas chaost okoz a lélektani fogalmakban.

Én nem beszélek kétféle «ismeretforrás»-ról, sem pedig «külső és belső érzék»-ről, mert az efféle képletes beszéd a legnagyobb zavart okozhatná. Nem mintha képletes beszéddel élni nem szabadna, hanem az olyan metaphorák, mint a két «ismeretforrás» vagy a «külső és belső érzék» csak térbeli, nem pedig időbeli rendre emlékeztetnek: már pedig mondtam, hogy a lélektani buvárlatban az időrendet szem elől téveszteni nem szabad. Én realis és idealis eszméleti áramokról beszélek, melyek egymást kölcsönösen fölváltják, és mindenki észreveheti, hogy «áramok, melyek egymást fölváltják» oly képletes beszéd, mely határozottan időrendet foglal magában. E kétféle áram létezését nem is tagadhatja senki, mert mindenki tud különbséget tenni azon állapota között, midőn a környezet figyelmét leköti és ama másik állapota között, midőn a környezettől elszakadt és távollevő tárgyakkal foglalkozik. Locke-nak is a külső és belső érzék helyett emez áramokról kellett volna szólnia és akkor észrevette volna, hogy a két áram közti különbség nem azon alapul, hogy az egyikben a lélek a külvilággal és a másikban önmagával van elfoglalva. Mert valaki lehet elmerült

állapotban a nélkül, hogy a lélek önmagára gondolna: ábrándozhatik a csillagokról, gondolhat szerelme tárgyára, lehetnek látományai a múlt időkről és jövőidőkről, szóval foglalkozhatik mindenfélével; csak hogy míg a reális áram a jelenlevő dolgokra vonatkozik, addig az ideális áram távollevő vagy talán épenséggel valójában nem is létező dolgok képét vagy eszméjét varázsolja elénk.

A lélektan nem volna oly ingatag tudomány, ha a bölcselők hű és gondos önmegfigyelést gyakorolnának. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a lelki folyamatok vizsgálatában az időrendről sohasem feledkezünk meg. Épen az *időrendi tagolás* módszere vezetett ahhoz az alapvető belátáshoz, hogy ébrenlétünk nem egyéb, mint kétféle eszméletnek ritmikus, rezgő váltakozása.

Palágyi Menyhért.

MONTESQUIEU ÉS A FELELŐS KORMÁNY INTÉZMÉNYE.¹

Tagadhatlan tény, hogy a népek a mult század közepétől általános eszmék után indulnak, melyeket az irodalom népszerűvé tett, vagy melyek helyességének belátására vezettet. Századunk politikai törekvéseinek célját, a constitucionális népképviselési államot is, legalább a continensen, az elmélet hozta létre és továbbfejlődésénél szintén ez jár elől. S ha ma a civilizált népek életét vizsgáljuk, alapján mindenütt ugyanazon elvekkel találkozunk, a különbség csak alkalmazásuk mértékében mutatkozik.

Könnyen érthető tehát, hogy az úttörő politikai művek alig kiszámítható jelentőségre emelkednek. Egy Rousseau, egy Montesquieu átalakítják a világot, s ebben bármennyire eltérjenek is egyébként, kiegészítik egymást. Rousseau — mint mondani szokás — Schweizből átülteti az egyenlőség fogalmát és iratai első sorban hatnak oda, hogy a régi állam korhadt intézményeivel megdőljön. De a speculative dolgozó bölcész, ki az embert és életviszonyait alig ismeri, az újat szervezni nem tudta. Az 1793-iki francia alkotmánytervezet, mely Rousseau positiv javaslataihoz legközelebb áll, sohasem nyert igazi életet. A régi romokon az új rend, nagyban, egészben Montesquieu tanai szerint alakul, a mellett, hogy a

¹ Julius Schvarcz : Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Rätbe des Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen und Schweden. — Leipzig, 1892.

Rousseau által világgá bocsátott egyenlőségi eszme a francia forradalomból kikerülve, továbbra is életképesnek mutatja magát. Rousseau művei annak idején népszerűbbek voltak, egyrészt az előadás bensősége, sőt bája folytán, másrészt meg, mert az annyira gyűlölt régi rendet alapjában támadják s így az olvasók saját vágyaikat látják bölcsesleg igazolva. De Montesquieu a mai alkat szervezésén faradozó társadalmakat állandóbban és általánosabban befolyásolja.

Azért kevés mű is van a világirodalomban, mely annyi bírálatnak, bonczolgatásnak lett volna tárgya, mint az *«Esprit des Lois»*. A kor legkiválóbb emberei: Voltaire, Helvetius, D'Alembert, Saurin, majd Destutt de Tracy és még számosan az első- és másrendű nagyságok közül elemzés alá veszik. Nem mondhatnók azonban, hogy e bírálatok alkalmassok lennének való értékét, szorosan vett államtudományi szempontból bemutatni. Egy műről, mely a gyakorlati politikát oly közelről érdekli, a forrongó és reformok után epedő korban alig is volt várható higgadt, tárgyilagos ítélet. Sokkal természetesebb, hogy a benne kifejtettek iránt való rokon- és ellenszenv szüli a véleményt a pártoskodás elfogultságával. Megjelenése után csakhamar egész halmaz röpirat lát napvilágot ellene. Egyeseknek nincs is más céljuk, mint a művet lerántani, mert irígylik sikerét; mások ellene vannak, mert a régi iránti aggodalmas szeretetükben minden új gondolatot a forradalom előrevetődő árnyékának tekintenek s védik *«a trónt meg az oltárt»* (pl. Bonnaire abbé), a mire a jelen esetben ugyan nem volt szükség. De megtámadják más okokból is, hogy a mindinkább tért foglaló demokratikus eszméket képtelen való jelentésükben méltányolni. Még Helvetius is azzal vádolja Montesquieut, hogy a régi intézményekkel szemben úgy viselkedik, mint a világba lépő ifjú az idősebb nők iránt, kiknek még igényeik vannak, tetszését ugyan már nem nyerik meg, de azért velők szemben is jól neveltnek és

udvariasnak akar látszani. Kár — mondja — hogy Montesquieu a nemes ember minden előítéletét megtartotta, innen származnak tévedései; ez sajnálandó úgy az ő, mint az emberiség érdekében, melynek jobban szolgálhatott volna. Többen meg szemére vetik az angol intézmények iránt való előszeretetét. Magasztalói azok, kik maguk is inkább a közép úton járva, Montesquieu mérsékeltbb tételeit, különösen a polgári szabadság iránt mutatott józan lelkesedését rokonszenvvel fogadják s e rokonszenvet csak fokozhatja az író tapintata, az előadás eleganciája; s hogy a megkedvelt művet védjék, illetve kiemeljék, szemet hunynak egyes tévedései fölött. A későbbi kort pedig az «Esprit des Lois» nagy sikerei könnyen kápráztatták. Mert tagadhatatlan, hogy tanai, bár több oldalról csiszolva, beváltak; az új állami rend abból a magból nőtt ki, a melyet Montesquieu hintett el. Nehány évtized múlva már jobban megítélhetni, mit jelent e mű az emberiségre s hogy mennyi igazságtalan támadásnak volt kitéve. Azért inkább is érdemeit sorolják föl és elégtételt szolgáltatnak, semmint hogy államtudományi szigorú bírálatot gyakorolnának. Áll ez még Montesquieu behatóbb tanulmányozóira is, pl. Vianra (*Histoire d. Montesquieu*), sőt részben a kitűnő Laboulayera, de Parieure, kiknél még a honfitárs munkája iránti előszeretet is közreműködhetett. S így Montesquieu sokak előtt olyan aristotelesi tekintélyhez jut, tanaival szemben mintegy szünetel a gondolkozás, hajlandók azokat vitathatlan igazságoknak fogadni el.

Montesquieu ilyen cultusa ellen lép föl Schvarcz Gyula a jelen művében, mely úgy látszik, egy nagyobb munka részét fogja képezni. Valódi érdemeiből mit sem von le. Elismeri róla, hogy minden idők legnagyobb íróinak egyike, hogy éles megfigyelő, szellemes gondolkozó, kiváló politikai tehetség, s midőn az angol alkotmányról szóló fejtegetéseivel az angol intézményekre hívja föl a világ figyelmét, a viszonyok úgy

hozták magukkal, hogy műve epochalis jelentőségű lesz: kijelöli azt az irányt, habár csak igen általános vonásokban is, melyet a continensi államok követnek. De e mellett meglátja és feltárja tévedéseit.

Helyesen jegyzi meg Schvarcz Gyula, hogy az államéletet politikai szempontból elemző mű feladatának csak akkor felelhet meg valóban, csak akkor tarthat számot bízalomra, ha tételei inductive lesznek megállapítva; vagyis ha az alkotmányok összehasonlító elemzésével, az alkotmány- és jogtörténet, a közművelődés, a közerkölcsök fejlődésének, a közgazdaság történetének, az okoknak és következményeknek szigorú figyelembevételével készül. Már pedig ilyen igényeket támasztva, Montesquieu műveivel szemben sok kifogásunk lesz. Be fogjuk látni, hogy Montesquieu nem a szoros értelemben vett állambuvár, a ki a kor által nyújtott ismereteket fölhasználva alapozná tantételeit. Alkotmány- és jogtörténeti ismeretei fölötte hiányosak, sőt korának államintézményeit is csak részben ismeri. Még a francia állam múltjának tanuságait sem tudja mindig föllelni, valamint nem a görög és római államélet és a feudális világ által nyújtottakat. Gyakran a vad népektől veszi példáit, melyeket, ha a civilizált államok múltját és jelenét jobban ismerné, rokonabb talajon is megtalálhatna és így inkább használhatna. Kevésbé buvárló ő, mint megfigyelő; a mit a fölszínen lát, azokhoz fűzi mindig szellemes gondolatait. Ha már most a fölszínen tekintett intézményt, vagy életviszonyt, lángeszével alapjában helyesen ítéli meg, fejtegetései nagybecsűekké válnak a tudományra általában; de sokszor félreérti, vagy nem képes hatásaikban követni, illetve az okokig leszállni. Nem készít rendszeres tudományos művet, inkább mozaikszerűt; valamint nem bír az államról a maga egészében átgondolt és a részletekig levezetett elmélettel s azért műveiben sok az ellentmondás. Az angol alkotmányról szóló világhírű fejezete előtt,

de a munka későbbi részeiben is a feudalismust dicsőíti és a jóakarátú absolutismusról is melegen szól.

Montesquieu tantételeit tehát éppen nem követhetjük vakon; ellenkezőleg csak a legszigorúbb bírálat alkalmazásával válogathatjuk ki közülök az igazat.

Mindezek bizonyítására szerzünk, miután röviden foglalkozik Montesquieu államalkattanával, beható elemzés alá veszi a felelős kormányról szóló fejtegetéseit. Ez most a a próbakő. Mit tudott róla már a világ a XVIII. század közepén és így mire támaszkodva írhatta volna meg tételét s valóban mit használt föl. Ez egyszersmind alkalmat nyújt Schvarcz Gyulának egy igen szép tanulmány megírására a felelős kormányzat multjáról, beleszöve alkotmányunk ide vonatkozó intézkedéseit is, melyek a külföldet a régi magyar államélet fejlettségéről is tájékozhatják. Továbbá röviden, de fölötte érdekesen vázolja Montesquieu életét.

Valószínű, hogy Montesquieu a jog- és államtudományokkal csak akkor kezd komolyabban foglalkozni, midőn a bordeauxi parlament elnöke lesz, mely állásában elismerésre méltó buzgalmat fejt ki. Első nagy sikerét a persa levelekkel aratja s már e mű igen jellemző reá. Nem a rendszeresen dolgozó buvárt, hanem a szellemes embert, az ügyes író-t mutatja be, a ki sok hibát lát maga körül s ezeket tetszetős modorban ostromozza. Gúnyol benne mindent, a minek az akkori állami és társadalmi rendben tekintélyvel kellett volna birnia: a királyt, a kormányzatot, a hivatalnokokat, a birói-, ügyvédi-, és az orvosi kart, a tudományt. Hogyne olvasta volna gyönyörködve a fennállóval már elégedetlen közönség? A következő kisebb művei inkább világfíra vallanak, semmint az állambölcsre.

Majd külföldi utazásra indul. Itt volt a jó alkalom, hogy a különböző államok intézményeit, politikai életét megismerje és ezt annál inkább megragadhatta volna, mert a legérdeke-

sebb alkotmányú államokat látogatja meg. Beutazza Németországot, majd Bécsbe jut, azután Magyarországra. Fölkeresi Velenczét, Genuát, Florenczet, Rómát, Nápolyt, és más olasz városokat. Hosszabban tartózkodik Schweizban, Hannoverben és Hollandiában. De hogy ez államok intézményei komolyabban érdekelnék, vagy megismerni törekednék államjogi irodalmukat, avagy legalább az államférfiak és tudósok társaságát keresné, arról nincs tudomásunk. A viveur nála mindig előtérbe lép. A mit ez utazásaiból nagy művébe fölvesz, azt bármely útleírásból, vagy a salon-csevegés közben megismerhette. Angliában is az előkelő világfiak társaságában otthonos. De itt már érintkezésbe lép a legkiválóbb államférfiakkal, az udvarnak sokáig igen szívesen látott vendége és a komoly Royal Society tagjául választja. De azért mégis igen elfogadható szerzőnk amaz állítása; hogy ekkor még az angol állam szervezetének buvárló vizsgálatába nem bocsátkozott, akár annak történeti kifejlődését, akár tényleges életét értve. Ez időben írja u. i. *Notes sur l'Angleterre* című dolgozatát, a mely éppen nem vall arra, hogy az angol alkotmány szellemébe már behatolt volna. Elismeri ugyan, hogy Anglia a legszabadabb állam a föld kerekén, de szervezetéért nem igen lelkesedik és ezt nem is hiszi sokáig fentarthatónak. Az irányadó politikai körökben sokszor nem lát egyebet, mint szerénytelen urakat, kik igazában nem tanultak semmit sem. Szerinte az angolok nem méltók nagy szabadságukra, mert eladták a királynak és ha visszaajándékozná, újra áruba bocsátának. Az angol miniszternek nincs más gondolata, minthogy az alsóházban ellenfelein győzedelmeskedjék s ezért oda adná nemcsak Angliát, hanem a világ minden hatalmasságát. A sajtószabadság azért olyan népszerű ott, mert az angolok szeretik, ha a miniszterekről rosszat irnak. Franciaországnak pedig érdekében áll, hogy az angol királyság fenmaradjon, mert ha köztársasággá alakulna, teljes

erejével küzdhetne céljaiért, míg így csak fél erőt alkalmazhat kifelé. Továbbá Angliában tartózkodása alatt csakhamar egy más irányú munkába is fog és megírja a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól szóló művét, mi alig történhetnék, ha az angol alkotmányos államélet bírná különös érdeklődését.

Az angol alkotmány behatóbb buvárlásához csak később, la brédei magányában fog, midőn komolyabban tanulmányozza Locke művét (*Of civil government*), valamint a whygek és toryk szokásos röpiratait. Másrészt meglátja, hogy Anglia fennállását a politikai pártok küzdelme nem veszélyezteti. Walpole kabinet az ellenpártnak ad helyet; majd Willington és Pelham gyorsan követik egymást és az állam még sem roskad össze. Ezek hathattak oda, hogy fölszines ítéletét Angliáról megváltoztatja és megírja azt a fejezetet, mely művének epochalis jelentőséget kölcsönöz.

Midőn Montesquieu nagy művét 1748-ban kiadta, a felelős kormány intézményének már tekintélyes multja volt úgy Angliában, mint más államokban. Angliában, sőt Svédországban is történeti alapon fejlődött ki; máshol pedig jelentékeny kísérletek történtek érte, habár ezek a korlátait áttörni óhajtó királyi hatalommal szemben elég erősnek nem bizonyultak. De azért bizonyítják, hogy a felelős kormány intézményének' elfogadása nem mindenütt pusztá utánzás; mert több állam, köztük Magyarország is, bár a század szabadelvű áramlatának segélyével, de régi intézményét állítja vissza.

Az angoloknál a király tanácsosainak felelősségét sokan (Macaulay, Gourdon, Smith stb.) egész a legendaszerű multig viszik vissza. Az pedig bizonyosnak látszik, hogy a XII. században felelősek voltak a hivatalos hatalommal való visszaélés és a rossz kormányzás miatt. Majd több százados küzdelemben a korona és a rendek között fejlődik ez intézmény.

Az angol forradalom gyorsan viszi előre, úgy, hogy már Montesquieu idejében egészen a mai ministeri felelősség áll fenn és a mult század közepén többször nevezik ezt, az angol alkotmányosság alaposzlopának.

Aragoniában a rendek már III. Alfonso koronázásánál (1286.) kérelmezték, hogy a király udvarának tagjait, valamint tanácsát a parlament hozzájárulásával válaszsza és ez a következő évben elfogadásra is talál. Az ú. n. tanácsprivilegium elismeri, hogy a rendek jelölik ki a királyi tanács tagjait; a tanácsosok pedig hivatalba léptükkor esküt tesznek, hogy sem a törvényeket, sem az ország érdekeit sérteni nem fogják, s a király csak e tanácsosok segélyével intézendi a közügyeket. De a kezdetnek nincsen megfelelő folytatása. A rendek hosszú időn keresztül nem gyakorolják, vagy nem gyakorolhatják e jogukat, s midőn IV. Pedro alatt (1347.) újra élni akarnak vele, a király arra utal, hogy már kiment a szokásból, miután már 60 éve nem volt alkalmazva. Az epilai csata (1348.) után pedig ez intézmény végleg megszüntnek tekinthető.

Nálunk is több százados küzdelem folyt a felelős kormány intézményéért. Az 1231-iki aranybulla szerint, ha a nádor rosszul viszi hivatalát és a nemzetgyűlés bepanaszolja a király előtt, a király elbocsátja és helyét alkalmasabbal tölti be. Majd III. András alatt keletkezik a nagyfontosságú 1298: XXIII. t.-cz., mely határozottan kijelenti, hogy a királynak csak a tanács hozzájárulásával végzett cselekedetei érvényesek jogilag s e tanácsot nagyrészt az országgyűlés választja. Mária alatt, 1386-ban, a rendek elhatározták, hogy a királyi tanács mindazon tagjai, kik rossz tanácscsal szolgálnak, a királyi tanácsból örökre kizárassanak. Zsigmond alatt pedig a királyi tanácsosok, a mennyiben közpénzeket kezeltek, az országgyűlésen felelősnek tekintettek; s úgy látszik, hogy az 1397-ben tartott temesvári országgyűlés a

nádorra, az országbíróra, a horvát bánra akként határozott, hogy állásaiktól fölmentendők, ha bebizonyul, hogy hivatalukkal a közérdek ellenére élnek. Végre 1507-ben a felelős kormány egész határozottan szervezve lesz. A királynak csak azok a kormányzati cselekvényei érvényesek, melyeket tanácsa beleegyezésével végez. A tanács tagjai felelősek, s a mennyiben tanácsukkal a törvényeket, a közszabadságot vagy az ország jólétét megtámadnák, a legközelebbi országgyűlés fog fölöttük ítélni. Az 1525-iki országgyűlésen a Werbőczy által vezetett párt követeli is már, hogy a király tanácsosait bocsássa el s mindazok ellen, a kik közpénzeket kezeltek, vizsgálat indítandó meg. A hatvani országgyűlésen pedig a nádort, cancellárt, országbírót és a kincstárnokot állásuktól megfosztják s helyettök mást választanak, valamint részletesebb törvényt hoznak a királyi tanács működéséről. De az 1526-iki budai országgyűlés megszünteti a hatvani országgyűlés e határozatait és törvénybe iktatta, hogy a király a közjvedelmek kezelése és behajtása körül, valamint a közkormányzat ügyeiben belátása szerint cselekedjék és tanácsosait a különböző rendekből szabadon válassza. A későbbi idők pedig nem engedték, hogy a felelős kormány intézménye 1848-ig újra életet nyerjen, habár a rendi országgyűléseken többször szóba került.

De a mi megszakadt Magyarországon, az fölvéve és folytatva lett a tőle különvált Erdélyben. Bethlen Gábor választási pontozatai meghagyják, hogy a fejedelem a belső és külső országos dolgokat tanácsosai közreműködésével intézze. Ha pedig valaki a tanácsosok közül az ország törvénye, szabadsága, decretuma ellen, lelkiismeretét nem tekintve, veszedelmes tanácsokat adna, az, *comperta rei veritate*, kedvezés nélkül proscriptióval büntetessék. Hasonlót tartalmaznak a Rákóczyak, Barcsay, Kemény János, I. Apafy Mihály választási levelei. Ez utóbbinál legvilágosabban domborodik ki,

hogy a fejedelem a tanács nélkül sem a belső, sem a külső ügyeket nem intézheti; s ha mégis tenné, azt a legközelebbi országgyűlés semmisnek jelenti ki. A tanácsosok pedig, ha a törvények, közszabadság és a közjólét ellen tanácsolnának valamit, mint felségsértők büntetessenek.

Nem kevésbé érdekesek azok a kísérletek, a melyek a felelős kormányért Svédországban történtek. Albert király 1371-ben elismeri már a birodalmi tanács ama jogát, hogy az ország fő-, különösen katonai hivatalnokok kinevezésénél javaslatot tehet. A birodalmi tanácsban megüresedett helyek pedig csak az országgyűlés hozzájárulásával tölthetők be. Erich király 1436-ban elfogadja az országgyűlés határozatát, hogy a magas állami és udvari hivatalnokok a birodalmi tanács javaslatára neveztesse ki. De 1528-ban a retrograd irány felül kerekedik és a kormányzat mindinkább autokratikus jellegű lesz. Ez évben a birodalmi tanács esküt tesz, hogy a király akaratát és parancsait hűségesen fogják szolgálni és midőn a rendek közül többen, 1590-ben a birodalmi tanács összes tagjait a kormányzásnak káros befolyásolásáért vád alá akarják helyezni, maga az országgyűlés úgy nyilatkozik, hogy a mint a király joga tanácsosait megválasztani, úgy csak tőle függhet, valakit a tanácsból eltávolítani és attól bizalmát megvonni. Gusztáv Adolf alatt, 1612-ben a tanács hatásköre szabályoztatik s akkor kimondják, hogy a király újonczot, adót csak a tanács tudtával és tanácsával szedhet. De ebben a szabadelvűbb áramlatnak csak látszata van meg, mert a király a tanács határozatahoz nem volt kötve; tartozott meghallgatni, de azután szabadon határozott. Ezt az 1632-ki kormányzati reform is megerősíti és a birodalmi tanács egyszerű tanácskozó testület lesz, ama czéllal, hogy a közügyeket a fejedelem előtt megvilágosítsa. De a magának abszolút hatalmat vindicáló kormányzattal szemben erős ellenzék támad és XII. Károly halála

után keletkezett új alkotmányba fölvesznek egy pontot, a mely a köztisztviselőket esküvel kötelezi, hogy a fejedelem korlátlan hatalmának visszaállítása ellen minden erejökkel küzdeni fognak. Végre az 1720-ki nagy alkotmány-reform szervezi a kormányzat felelősségét is. A király közügyekben csak a tanács hozzájárulásával intézkedhetik. E tanács tagjait a király nevezi ki ugyan, de csak a rendek ajánlatára és a tanácsosok az országgyűlésnek felelősek. Rövid idő múlva, 1727-ben a tanács több tagját vád alá is helyezik és megbüntetik.

E rövid kivonatban közölt jogtörténeti fejlődése a felelős kormányzatnak megvolt már Montesquieu idejében. De ő erről alig tud valamit. A ministeri felelősségről csak az a fejezete szól, melyben Angliáról értekezik s bár nem lehet tagadni, hogy egyes jellemvonásait találóan fejti ki, de jelentőségét egészben nem tudja felismerni és a krétai, lakedemoni knidosi intézményekhez hasonlítgatja. Nincs tisztában a politikai felelősséggel, azt főkép csak büntetőjoginak tekinti; nem ismeri a pártkormányzás igazi természetét, a majoritás változásainak szükségszerű következményeit, mint a hogy láthatta volna már Angliában, tévesen ítéli meg a felsőház biráskodását.

Schvarcz Gyula e legújabb művére is jellemző az a bő tudás, erős dialectica és egész eredeti fölfogás, melyet egyéb munkáiban már megszoktunk. Önálló gondolkozása ugyan most is többször ellentétbe hozza a conventionális felfogással, de ép ezen tételeit alapozza legbiztosabban, úgy hogy nemcsak ellenmondanak, hanem képesek meggyőzni is. Nem dicsérhetjük jobban a jelen munkát, mintha azt mondjuk róla, hogy méltán sorakozik, a szerzőtől eddig megjelentekhez.

Nagy Ernő.

ÉSZJOG ÉS JOGPHILOSOPHIA.

Szokatlanul nagy és merész igényekkel lép fel az a könyv, mely *Pikler Gyulától*, a budapesti egyetemen a jogbölcselet nyilvános rendkívüli tanárától legujabban megjelent.¹ Fiatal embertől nem lehet rossz néven venni a radikális hangot, még akkor sem, ha az túlerős; a nyugodt vizsgálódás, mely tudja, hogy a tudományban alig vannak korszakos fölfedezések, melyeket évek hosszú sora ne érlelt és készített volna lépésről lépésre elő, jóakarattal fog napirendre térni azok felett a túlzások felett, melyekre a fiatal szerzőt tudományos heve ragadja, s kiszolgáltatja neki az elismerést, hogy nem éppen helyesen kitűzött feladatát sok bátorsággal s helylyel-közzel az újabb tudományos mozgalmak és tanok eredményeinek helyes felismerésével s összegezésével oldja meg; de ezen túl aztán kénytelen lesz jogosult kételylyel fogadni azokat a resultatumokat, melyeket szerző a jogbölcselet jövőendő feladatára s egész methodikájára nézve tételeiből levezet, s nem irigyli azt a merészséget, melylyel felbátorítva érzi magát a jog- és állambölcselet egész multjából tabula rasat csinálni.

Pikler munkája a jogbölcseleti propaedeutika egy nem akar lenni; csakhogy az a fatális, hogy elméletének,

¹ Bevezető a jogbölcseletbe. Irta Pikler Gyula, a budapesti egyetemen a jogbölcselet nyilvános rendkívüli tanára. Kiadja az Athenaeum-részvénytársulat. 1892. Ára 1 frt 80 kr.

mely mellesleg megjegyezve, sem nem új, sem nem «philosophia», hanem a Herbert Spencer-féle evolutionistikus tanak halvány utánezata, tudományos igazolását épp az döntené el, ha megkísérlené alkalmazásukat azokon az alapfogalmakon, melyek a jog mai tudományos rendszerének bázisát és elfogadott kiinduló pontjait képezik. E nélkül épp az organikus élet hiányát érezzük fejtegetéseiben s a tudományos prae-missákból kivont következtetések beillesztését nélkülözzük abba a rendszerbe, mely támogatni volna hivatva jogbölcsészeti irányának a jelen munkában csak megkísérlett megokolását.

Munkája megírására szerzöt — mint előszavában maga hangsúlyozza — az az áramlat készítette, mely a jog- és államtudományi szakoktatás oly reformálását tűzte ki célúl, hogy az elméleti szakok és különösen a jogbölcsészeti és politikai tanulmányok tanítása megszoríttassék. Szerzö abból a föltevésből indul ki, hogy ez áramlat specialis oka az, hogy a jogbölcsészeti tudományt mai állapotában a legtöbb ember nem ismeri. «Rövid idővel ezelött ugyanis — írja Pikler — a jogbölcsészlet még természetjog vagy észjog volt, mely a létezett, létező és a jövőben fejlödni készölő jogok sokféleségével szemben az egyetlen igaz jogot akarta megállapítani.» «Már pedig — folytatja a szerzö — a jogbölcsészlet a legújabb időben nagy átalakuláson ment keresztül, a mely tárgyát egészen megváltoztatta.» «Ez új tudomány a jogi élet fölött uralkodó törvényeket keresi (a törvény szó természettudományi értelmében) és a sociológiának képezi részét.»

Már most Pikler szerint a jogbölcsészlet ellenesei e tudományszak azon átalakulásáról, mely hazánkban épp úgy, mint az egész világon végbement, rendszerint nem bírnak sejtelemmel; ök abban a téves (?) hitben vannak, hogy a jogról való bölcselkedés ma ugyanolyan, a milyen a böl-

cseleti és történeti iskola közötti harcok korában volt. Ezért mondják, hogy a jogbölcselet nem tudomány, hanem egyéni nézet arról, hogy mi a jogos; pedig *«a mai jogbölcselet a jognak tulajdonképeni tudománya, ugyanolyan értelemben, mint a természettudomány a többi természetnek.»*

Körülbelől körvonalozva van ezekben az az álláspont, melyet a fiatal szerző a jogbölcseleti theoriák uralkodó áramlatai közepette elfoglal. Nem akarunk igazságtalanok lenni, de ki csodálkoznék azon, ha az előrebocsátottak után önkénytelenül is elénkbe tolúl a kérdés: vajjon a tudományos felfogás tisztaságát nem zavarja-e, az. objectiv vizsgálódás részrehajlatlanságát nem billenti-e félre az a mellékes körülmény éppen, a melyre Pikler előszavában oly nagy súlyt helyez, hogy neki most egy népszerűtlen tudományt kell a népszerűség zománczával megvédelmezni; ki kell mutatnia azt, hogy a mai jogbölcselet szakít az észjog és természetjog discredítált irányjaival s engedményeket kész tenni az exact szellemnek, mely a tudományos opportunismus lazaságát csempészi be az állam és jog ugynevezett új elveit hirdető kathedrákba, mert hiszen kétségtelen, hogy egy tudomány igazságainak mértéke nem ugyanaz a mérték, mely annak több-kevesebb népszerűségét meghatározza a tömeg és a laikusok szemében.

A munka öt részre oszlik. Az első fejezetben Pikler a jogi tudományok különböző nemeit állapítja meg, melyek szerinte a következők: a jogtörténet, az összehasonlító jogtudomány, a jogászat (ez alatt Pikler a jurisprudentiát érti, de a fogalom szemmel láthatólag nagyon ingatag), a természetjog vagy észjog s a jogbölcselet.

Vitatni lehetne, mennyiben van helye e merőben esetleges, külső felosztásnak Pikler könyvében. Az olvasó látja belőle, hogy e felosztás sem nem történeti, sem nem logikai.

Ha valaki bevezetést ír a jogbölcséletbe, attól a jogi disciplinák elágazásainak kissé synthetikusabb levezetését várjuk azok szerint az alapirányok szerint, a melyekben a jog eredeti eszméje a gondolkozó ész körében létezésének különböző momentumai, logikai kibontakozásának egyes fázisai szerint jelentkeznek. Ez pedig nem lehetséges, mielőtt a jog elemi meghatározását s tüzetes tárgyalását előre nem bocsátja a szerző.

Még kevésbbé fogadható el ebben az osztályozásban, hogy szerző egy kalap alá vonja az észjogot és a természetjogot s mindkettőt kiemeli tulajdonképeni helyők, a jogbölcsélet köréből. Pikler tehát nem látszik ismerni a bölcséleti eszmék fejlődésében azt a jelentős fordulatot, mely Kant föllépésével a mult századi racionalisták természetjogi fictióit a kritikai ész objectiv megvilágításába helyezte s ekkép a Fichte által e néven először nevezett tulajdonképeni *észjogi* irányzatot a régi dogmatikus természetjoggal *szemben* és annak éles elhatárolásával megteremtette volt. De további sorban bármi lett volna is gyakorlati értékük azoknak a principiumoknak, melyeket a Pikler által rettenetesen lenézett ész- és természetjogi deductiók magukkal vontak, azok bizonyosan sokkal több joggal igényelhetnek maguknak a tiszta philosophiai tanulmányok sorában helyet, mint az, a mit szerző helyettők jogbölcséletté akar emelni: az állam- és jog intézményeinek physiologiai fejlődéstanát, pragmatikus természetrajzát.

Reclamálnunk kell tehát szerzővel szemben a tiszta philosophálás azon jogát, hogy abstract reflexiói körébe a jogélet jelenségeit s azok egyetemes törvényeit is belevonja. És pedig tennünk kell ezt a nélkül, hogy érinteni akarnók ezzel a Sumner Maine, Lubbock s főleg Herbert Spencer által képviselt positiv vagy természettudományi módszernek a maga vizsgálódási körében elért, kétségenkívül hasznos

tanulságait. De valamint a természettudomány inductív módszere nem foszthatta meg a gondolkodás legmagasabb feladatai körében elfoglalt helyétől a természetnek, mint az isteni gondolat megvalósulásának bölcséleti problémáját, úgy a társadalom intézményeinek physiologiai bonczolása, azoknak külső fejlődéstana, egyszóval a modern sociologia sem teheti feleslegessé az értelem fölemelkedését azokhoz a vég-
 okokhoz, melyek a tények látható sorozatán túl azok létezésének miértjére, állandó és örök elveire mutatnak vissza. A jogbölcsélet ugyanis — és ezt feledik legtöbbször a tapasztalati jogtudomány hívei — csak eredményeiben nyúlik át a tételes jogtan mezejére, ellenben tartalma és alapelvei szerint lényegesen philosophiai disciplina, melynek ismerettani kútforrásai a gondolkodás és megismerés legmagasabb régióiból veszik eredetöket.

A tudományos elvtelenség, a tudományos nihilismus ridegebben proclamálva alig is hangzott még el, mint azokban a glossákban, melyekkel Pikler a jogbölcsélet ezen «korszerű» programját bevezeti. Ő a tudomány és az igaz philosophia meghamisítása árán — így ír egy helytt — «a mily áron Kant, Rousseau, Spencer és mások jutottak az erkölcstanítók szószékére», arra jutni nem akar. Tagadja azt, hogy minden jogi vitakérdésben egy egyedül igaz, jogos döntést tudományosan megállapítani lehetséges volna. Tagadja ezt különösen azon eltérések tekintetében, melyek különböző emberek között a végső célok és az egymással ellentétes igények megítélése tekintetében fenforognak. Tagadja, hogy azon nagy harcokban, a melyeket különböző jogfölfogások egymással vivnak, tudományosan dönteni lehetne, hogy például tudományosan be lehetne bizonyítani, hogy a patriotikus és a kosmopolitikus, az uralmi vagy a békeeszmény közül egyik a jogos, a másik a jogtalan. Tagadja azt, mintha be lehetne bizonyítani, hogy jogos, hogy némely emberek

boldogok legyenek, mások szenvedjenek, némelyeknek több boldogság jusson, mint másoknak, vagy hogy minden embernek egyforma joga van a boldogságra. Ily eszményeket — úgymond szerző — át lehet érezni, lehet értők küzdeni, de egyedüli jogosultságukat az ellenkező eszményekkel szemben hebizonyítani nem lehet. Szerző tehát arra igyekezett, hogy könyve ne legyen se liberális, se szocialisztikus, se patriotikus, se kosmopolitikus, sem aristokratikus, sem demokratikus — a mint hogy véleménye szerint a jogbölcselet nem lehet sem az egyik, sem a másik — és hogy belőle ki ne tűnjék, hogy ő egyénileg mily törekvésekkel bír. Sőt a jogérzet erejét bizonyító példáit is «többsnyire úgy választotta, hogy erkölcsi és jogi hitvallását elrejtse».

Pedig ennyi tagadás után, a mennyit szerző egy lélekzetre elmond, az ember joggal kíváncsi lehetett volna rá, mik végre azok az eszmények, melyeket a szerző, ha nézeteit gondosan el nem rejtené, magáénak vallana, s pozitív meggyőződéseiként hirdetne. Föltéve természetesen, ha tudományos meggyőződésekről egyáltalán lehetne szó egy oly világnézetben, melyben minden relativ s melyből eleve ki vannak zárva az ember örök eszményei, törekvéseinek erkölcsi megítélése. Milyen sivár látkör az, melyet ez a jog-philosophia nyit a társadalmi eszmék történetében, a melyekhez nem talál mértéket az ember magasabb rendeltetésében, jobbulásában és tökéletesedésében. Pikler előtt a történelem minden visszaélése jogilag is igazolva áll azon egyszerű oknál fogva, mert természetes igazolását megtalálta a kor uralkodó eszméiben, az ember természeti körülményeiben — a rabszolgaság Rómában — a gyermekkitevés Khinában stb.

A benső ellenmondás, melyet egy ily tan rejteget magában, egészen nyilvánvaló. Szerző maga mondja, hogy tud hevülni eszményekért, képes átérezni azokat, és még sem

hisz bennök, sőt szándékosan elleplezi azokat, hogy a tudományos indifferentismus affectált látszatát megóvjá. Kérdeni lehetne, vajjon mily forrásból ered lelkesedése, ha annak rugóját nem egy eszme képezi, melyet ítélete jónak, nemesnek, valónak ismer el? De minek! Szerző bizonyára az első és egyetlen, a ki azért ír tudományos művet, hogy abban rendszeresen megtagadja azon doctrinák reális értékét, melyeket subjective elfogadni kénytelen. Eddig azt hittük, hogy az, a ki tudományt terjeszt és művelődést közvetít, az igazság és meggyőződés vértjével övezve lép közönsége elé; azt hittük, ez kölcsönzi neki az erkölcsi nimbuszt, mely a korra, melyben él, hatást gyakorolni hívja el. A természet elfogulatlan buvára minél mélyebben hatol bele a jelenségek rejtett erőinek vizsgálatába, annál csodásabban látja kibontakozni szemei előtt a létezés magasztos harmóniáját. A történet-tudóst szigorú tárgyilagossága nem gátolja abban, hogy az emberiség történetében a polgárosulás és haladás nagy eszményeinek fokozatos megvalósulását lássa, habár az eszmények az adott viszonyokhoz képest látszólag nagyon eltérők, sőt homlokegyenest ellenkezők lehetnek. Mert szerintünk az organismusok semmi fejlődése sem nélkülözheti a cél gondolatát. Ott, a hol ok és okozat függ össze egymásnak benső föltételezettségében, ott a cél, mint e viszony harmadik resultánsa logikai szükségképeniséggel foly, ugyanabból az eszmekepcsolatból, mely az ok és okozat fogalmi egységét a gondolkodásban létrehozza. A cél fogalmát a fejlődés tényeinek valamely logikai sorozatából kiküszöbölni annyi, mint magát az észszerűséget tagadni, épen úgy, a mint a gondolkozó ész előtt is ép a phaenomenalis élet relativ viszonyai kell, hogy szükségkép az abszolút felismerésére vezessenek, mint a viszonylagos jelenségek közös mértékére. Azt mondani, hogy meggyőződésünkkel más meggyőzések állnak szemben, melyeknek *eshetőleges* igazságát a mieinkkel szemben

eleve el kell ismernünk, helyes és jogosult. De azt állítani, hogy minden meggyőződés egymás mellett és ugyanegyidejűleg is egyaránt jogosult s hogy minden eszmény egyformán igaz, ez a tudományos opportunismus legveszedelmesebb elmélete.

De kétszeresen veszedelmes irányzat a jog- és államelmélet terén, mert a hatalom és érdek souverainitását proklamálja az ész és igazság felett s mert a jogszolgáltatás erkölcsi alapjait bontja meg, midőn a kétes jogigények elméleti eldönthetlenségét mondja ki. S hiába vigasztalja magát azzal Pikler, hogy ő, ellentétben a régi iskolákkal, nem tartja feladatának egy ideális államot rajzolni, azért a kritika ki fogja vonni tanításaiból azt az állameszményt, mely végkövetkeztetéseinek megfelel s ez a «bellum omnium contra omnes» eszménye, a megtettesült anarchia.

Mert miben áll Pikler nézete a természetjog tulajdonképeni alapkérdéséről? A természetjog, úgymond, azon meggyőződésből indul ki, hogy lehet egy «egyedül igaz jogot» kigondolni, a mely minden tételes jognak mértéke és a melyet minden államnak folytonosan változatlanul fön kellene tartania. Pikler elismeri, hogy minden embernek van jogérzete, de tagadja, hogy egyenlő jogérzete volna. Utazók leírásai és a történelem meggyőznek bennünket arról, hogy különböző társadalmak átlagos jogérzéke nagyon különbözően nyilatkozik ugyanazon tárgyakra nézve. A természetjogász már most a jogi meggyőzések ezen tarka sokféleségének közepette azt hirdeti, hogy minden egyes kérdésre nézve *egy* bizonyos jogi meggyőződés, t. i. az övé az egyedül helyes. Pikler pedig ezzel szemben azt tanítja, hogy a jogosnak, az igazságosnak csak egy mértéke van s ez az egyéni jogérzet, de azt, hogy különböző jogérzetek közül melyik felel meg az abszolút, az eszményi, az universalis jognak, tudományosan bebizonyítani nem lehet.

Szükséges-e rámutatni, milyen semmitmondó expediens az, melyhez szerző folyamodik, mikor a jogérzetből akarja származtatni a jog tartalmát. A jogérzet fölvétele még semmi egyebet nem jelent, mint a lélek bizonyos állapotát, mely külső vonatkozásában akaratumknak a külvilághoz való viszonyát s cselekvőségünk öntudatos föltételeit szabja meg, de nem magyarázza meg különösen a *jog tárgyát*, mint objectiv képzetet, a mint elhatározásunkra elősegítően vagy gátlóan foly be s a mint aztán a jogérzetet a lélek öntudatos működése útján érinti. Hiszen a jogérzet a maga közvetlenségében teljesen indifferens állapot mindaddig, míg konkrét vonatkozásában közelebbi meghatározását föl nem leli. Ámde a léleknek ez a kilépése önmagából már a szemlélet kezdete, azé a szemléleté, mely az érzet tárgyait tudalomra emelve önmagának külső objectumaivá teszi s lényeges jegyeit elvesse képzetekké, képekké és fogalmakká dolgozza föl. Ebben a processusban pedig benne foglaltatik a jog objectiv meghatározásának szüksége is, mely független a jogérzettől s cselekedeteink jogosságának abszolút kriteriumául szolgál.

Nem volna igaza Piklernek még akkor sem, ha tényleg lehetetlen volna — a mint ő állítja — minden jogi kérdésre vonatkozólag egy bizonyos jogi meggyőződés kizárólagos igazságát bebizonyítani. Minden igazság bebizonyítása, még a matematikai igazságoké is csak subjectiv lehet. Az ember nem léphet ki önmagából s közvetlen tudomása a rajta kívül álló dolgokról épen azért nem is lehet. De egy magasabb objectiv bizonyosság postulatumát azért nem nélkülözheti az ész. Gondolkozásunk egész rendszere hypothéziseken épül, de e hypothézisek alapja az ember benső természete. És ugyanaz a természet követeli, hogy az igazság egy örök, változhatlan, minden időkre szóló eszményének lehetősége a bölcsélet útján szilárd alapot nyerjen. Midőn az anyagi igazság abstract eszményétől a gyakorlati jogélet

exigenciái javára mind nagyobb eltávolódása észlelhető az uralkodó felfogásnak, ebben csak az eszmék ugyanazon differenciálódási folyamata ismétlődik, mely a jog és erkölcs szétválasztásának processusát immár végleg befejezte. De a jogi analysis véghatárára jutván, nincs kétség benne, hogy a visszahatás nem fog késni s az emberi szellem mielőbb meg fogja tenni ugyanazt az utat visszafelé, a honnan kiindult.

Azt szerző is elismeri, hogy bármily nagyok legyenek az eltérések különböző emberek jogérzete közt, de minden ember jogérzetében oly vonások is vannak, melyek valamennyi emberrel közösek: léteznek tehát általános közös emberi jogmeggyőződések. Ugyde ennek oka a szerző felfogása szerint abban áll, hogy a jogérzetet mindenütt az emberek együttélése idézte elő és fejlesztette tova. A mennyiben pedig az emberek együttélésének mindenütt bizonyos egyenlő vonásai vannak, az emberek lelkére gyakorolt hatásának is bizonyos mértékben egyenlőnek kell lennie mindenütt. De — és itt fordul Pikler a természet- és észjog tudományos lehetősége ellen — a különböző emberek jogérzetében az alapvető, legmélyebb kérdésekre vonatkozólag vannak eltérések is, és pedig oly pontokra vonatkozólag, a melyekből minden jogi gondolkodás kiindul s a melyek tekintetében ép azért a gondolkodás az eltéréseket el nem oszlathatja. A jogérzet további fejlődése megszüntetheti ezeket, de a gondolkodás nem. Ezért nem lehetséges minden kérdésben gondolkodás útján egy egyedüli igaz jogot megállapítani.

Mindazáltal megengedi szerző, hogy lehet egy oly pont, a melyből kiindulva, az annak megfelelő jogot a helyes, az igaz természetjognak lehetne tartani. Be lehet ugyanis bizonyítani, hogy a végső célok, a legmélyebb érzelmek bizonyos elrendezése, szóval egy bizonyos lelki természet biztosítja a lehető legnagyobb boldogságot. «Azt, hogy egy bizonyos jog a lehető legcélszerűbb — mondja — be lehet bizonyítani.»

És ha azt a jogot nevezzük természetjognak, a mely *in abstracto* a legczélszerűbb volna, ha fennállhatna, akkor a természetjog egy tudománya lehető. «Kereshetjük e jogot, ezen — ha az emberek tényleges lelki természetétől eltekin-tünk — legczélszerűbb, a boldogságot legjobban előmozdító jogot és kereshetjük a módokat is, a melyek segítségével az emberek lelki természetére úgy hathatunk, hogy a jogot alkossák és fentartsák».

Csakhogy — teszi hozzá — a jogosnak és czélszerű-nek elválasztása nem mellőzhető. A jogosnak a czélszerű mellett meg van a maga külön mértéke az emberek lelki világában s annak bebizonyítása, hogy egy jog a legczélsze-rűbb, még nem bebizonyítása annak is, hogy az a helyes, az igaz, a jogos jog.

Konstatáljuk mindenek előtt, hogy ugyanazon módon, melylyel Pikler az emberiség közös jog-meggyőződéseit leve-zeti, magyarázza Herbert Spencer is az öröklött morális ösztönöket. Nála az egyesek és nemzetek egymásra hatása s a physikai környezet befolyása alatt fejlődik mindaz, a mi erkölcsi és jogi magatartásunkat szabályozza. Mivel pedig Spencer szerint jogos cselekedetet az képez, a miben az okozott meglegedés a túlnyomó, jogtalan pedig az, mely-ben a fájdalom képezi a nagyobb részt, az emberiség azt a magatartást követi inkább, mely adott esetekben a legkel-lemesebb és legtöbb örömet okoz. Ily cselekedetek gyakori ismétléssel ösztönszerű szokásokká válnak. Ezek átöröklőd-nek az egymást követő nemzedékekre s az utánpótlás példája alatt még jobban megszilárdulnak. A rossz vagy kártékony cselekedetek lassanként eltűnnek s az úgynevezett moralitás, beleértve természetesen a jogot is, tudományos formulázást nyer, úgy hogy jövőbeli magatartásunknak is irányzására szolgál a pozitív jogban. Mindezekre a hypothezisekre azonban derekasán felel meg Miller («Lectures on the philosophy of

law») s az ő alapos ellenvetései Pikler nézeteinek is részletes czáfolatait tartalmazzák.

A különbség azonban az, hogy Spencer nyíltan levonja rendszeréből a szükségképeni eredményt: az utilitarianismus egy nemét, mely csak abban tér el a Benthamétól, hogy nála az a jövő eszménye; ellenben Pikler, mint láttuk, visszatartja az utilitárius elvet; elismeri, hogy az utilitarianismus nagy haladást képez más természetjogi iskolákhoz képest, a mennyiben főczélja a valóság megállapítása, az intézmények okainak, hatásainak meghatározása, de másrészt lényeges tévedést lát abban, hogy az utilitarianismus magamagát a bebizonyíthatólag egyedül helyes jognak vélte s hogy a közvetlen jogérzet teljes figyelmen kívül hagyását követelte. «Ma már — fűzi tovább okoskodásait szerző — megint haladt egyet a világ, megváltozott a jogérzet, új igények támadtak; újra egyenlőségről beszélnek, de nagyobb egyenlőségről, mint száz évvel ezelőtt. És megint új önkényes természetjogi iskolák keletkeznek; a munkásnak a munka teljes hozadékára való jogáról, az anyaföldhöz való jogáról beszélnek körülöttünk. És ha a világ igazán socialistikus irányban halad, akkor ez a socialistikus természetjog lesz a nem nagyon filozofikus, de rajongó és a világot előremozdító lelkek örök igazsága.»

Ime tehát szerző megtámadja magát Spencer Herbertet is, a kinek pedig egész tudományos világnézetéből legtöbbet köszönhet. Pedig semmi sem bizonyít jobban Pikler ellen és az általa támadott jogbölcseleti irány mellett, mint az a tény, hogy a jog lényegére nézve, annak végczéljain kívül, habár egészen ellentétes alaphól indul ki, Spencer Herbert is ép azon következtetésekre jut, mint a régi metaphysikusok. Mi az a főelv, a mely Spencer Herbert szerint az élet törvényeiből folyik? Az, hogy minden ember azt teheti, a mit akar, föltéve, hogy más ember egyenlő szabadságát nem sérti

meg. Ez az elv semmiben sem különbözik attól, a mit Kant, Krause, Schmalz és részben Ahrens, Gross, Wendt és Krug is az ember, mint gondolkozó lény gyakorlati cselekvőségéről, a szabad akarat külső megvalósulásának föltételeiről felállítottak. Igen, de — veti ellen Pikler — a kérdés épen az, hogy mely cselekvőségeket kell megakadályozni és melyeket kell megengedni? Az összes küzdelmek a jogért e körül forogtak; Spencer főelve csupán csak az egyenlőséget fejezi ki és semmit sem mond a főkérdésre, a szabadságok és korlátozások terjedelmére vonatkozólag.

Erre a felelet csupán ennyi. Senki sem fogja tagadni, hogy az emberi jogok határai és mértékei tekintetében minden időben különböző felfogások uralkodtak. De a jogbölcselet feladata nem is az, hogy e felfogások mindenikének jogosultságát vitassa, hanem hogy az emberi cselekvőség *általános és állandó viszonyát megállapítsa, mint eszményt*. A jog meghatározása ezek folytán csak egy minden esetet magába ölelő normativum, egy tiszta formális elv alapján lehetséges, melynek körülírása inkább negatív. Ez pedig onnan van mert csak a jogtalanság, a jogrend megbontása ébreszti fel a jog öntudatát. A jog első megnyilatkozása tehát saját negatíójának negatívja, ezért nevezi Hegel is a jogtalanságot a jog evidentiájának.

Már most az élet számtalan viszonyaiban az, hogy valami jogos vagy nem jogos, mindig a föltételek egész sorától függ. Egy jog bírói megállapítása mindig *ex post facto* történik és minden egyes jogviszonynak saját törvénye van. Ezt a törvényt a bíró nem rászabja az előtte forgó esetre, hanem abból hüvelyezi ki. A bírói ítélet nem egyes jogvita önkényes eldöntése, hanem a jog eszméjének kifejtése két egyén egymásközi viszonyából. Szóval minden jogviszony kifejezése egy synthesis.

Megegyezik Spencer és a fejlődéstani elmélet az ész-

jog régi iskolájával azon alapjogok tekintetében is, melyek a legfőbb jogelvekből vezethetők le s e pontban szintén ugyanazon eredményekre jut a két homlokegyenest ellentétes irányzat. Míg a természetjogászok az ember velszületett, elidegeníthetlen és elévülhetetlen ősjogaiból szükségképen magyarázták ki rendre az élethez és testi épséghez való jogot, a munka, forgalom és költözködés szabadságát, a gondolat-, vallás- és szólásszabadságot, addig Spencer majdnem ugyanazon szavakkal proclamálja a maga egyéni álláspontjából a testi épségre való jogot, a szabad mozgás és helyváltoztatás, a természet szabad felhasználása, a tulajdon-adományozás és hagyományozás, szabad csere, szabad szerződés, szabad ipar, szabad szó és istentisztelet jogait. E fontos és figyelemreméltó egyezésekre szerzőnk nem tud mást mondani, mint hogy azok a jogintézmények, melyeket Spencer részletes fejtegetéseiben felsorol, nem következnek okvetlen azon fölből, melyet fölállít s hogy a következők, melyekkel azokat levonja, önkényesek. Ám ezt komolyan bizonyítania eszébe se jut, annál kevésbé sikerül erről meggyőznie.

Ha Pikler legfőbb argumentumát, melylyel a jog eszméje a priori konstruálásának lehetőségét megtámadja, a népek és idők eltérő jog-meggyőződéseiből meríti, úgy egyáltalán nem volna nehéz kimutatni, hogy ez eltérések semmi esetre sem egészen külsők és esetlegesek, hanem mélyen belevágnak a jog azon lényeges természetébe, mely az önálló szervezetek s azok sajátos életföltételei és életprocessusai szerint különbözőleg alakul. Ép oly kevésbé lehetne tagadni azt is, hogy a nyelvek különbözőségeik daczára az emberiség közös logikájából fejlettek ki. A jog történeti fejlődés-menete végre okvetetlenül a jog megszorításáról annak fokozatos kibővítésére vezet, ép úgy, mint a hogy az ember fejlődik az anyaghoz kötöttség kezdetleges állapotából szabad

öntudatra. A patriarchalis, a despotai, a theocraticus szervezet ily fejlődési stádiumok. Így fejtette ki a görögség az ember, mint politikai lény rationalis eszményét, érintetlenül hagyván még annak magánjogi körét, melynek betetőzésére aztán a római szellem volt hivatva, a maga erős individualis érzékével.

Mi több, kimutatható volna, hogy magok ezek a divergáló irányok is a jog belső lényegének megannyi természetes kisugárzásai, a nélkül, hogy az ember eredeti viszonyait és természetes érdekkörét bármi tekintetben módosítanák. Az összehasonlító jogtörténelem meggyőző a felől, hogy az egyes jogrendszerek alapeltérései a következő négy főirányban jelentkeznek Lasson kimutatása szerint. Először a törvény és önkény viszonya idomul két lehetséges irányban, a szerint a mint a momentán érdek a belső rend fentartását vagy az egyén jogai lehető kiterjesztését követeli meg inkább; majd a jogformák viszonya az anyagi joghoz képezi az ellentétes jogfejlődés forrását, a szerint a mint a külső formai következetességnek, vagy az anyagi igazságnak nyit tágabb teret. További sorban a jog megvalósulási sphaerájában az dönti el a fejlődés irányát ismét, hogy vajjon a jog maga vegye-e át az összes jogosnak elismert érdekek védelmét, vagy pedig az egyesek önálló cselekvésére bizza azt túlnyomó részben. Végre a személyiség érvényesülése terén ágaz el ismét az uralkodó jogfelfogás ahhoz képest, hogy vagy az államközösség jogának kizárólagosságát hangsúlyozza élesebben, vagy pedig a jogos magánérdekeknek nyit nagyobb teret. De mindez esetekben az ellentéteket egy magasabb, sarkalatosabb jogegységben látjuk föloldva.

De térjünk vissza könyvünkre. Miután ebben kifejtette szerző, hogy a jogérzet nem a törvényhozás tudománya, a minthogy vannak kitűnő jogászok, a kik a törvényhozás tudományához semmivel sem járultak (ide sorozza p. o. Wind-

scheidot, de nagyon *tévesen*, mert Windscheidnak az új egységes német polgári törvénykönyv tervezete megalkotásában tudvalevőleg nagy érdemei vannak), további sorban a jogbölcelet, mint a törvényhozás tudományának új fogalmát kíséri meg megállapítani az emberi cselekedetek törvényszerűségének alapján.

E törvényszerűség — úgymond — voltaképen nem más, mint a mi az élettané az élet fölött, a hőtané a hő fölött stb. Sőt egyenesen kimondja Pikler, hogy a jogbölcelet nem lehet más, mint a természettudományoknak folytatása és alkalmazása, a mennyiben az energiának az emberi társadalomban való átalakulásaival foglalkozik. Kimutatni igyekszik ennek kapcsán, hogy a jogbölcelet hivatva van az idő folyamán ép oly exact tudománnyá lenni, mint a csillagászat vagy a mechanica. Annak tehát, a ki a joggal, mint az emberi cselekvőség productumával tudományosan akar foglalkozni, tudnia kell — szerzőnk szerint — az emberi cselekvőségét úgy is (!) tekinteni (hát még hogyan?) mint az anyag folytonos változásainak egy nemét. A különböző jogok keletkezését, fentartását és pusztulását oly eseményeknek kell tekintenie, melyek ugyanazon törvényszerűséggel állnak be bizonyos okok folytán és ugyanazon törvényszerűséggel idéznek elő bizonyos hatásokat, a mily törvényszerűséggel esnek a testek bizonyos körülmények között és a mily törvényszerűséggel terjeszti ki a hő az anyagot.

Az emberi cselekvőségek törvényszerűségének megállapításából — folytatja szerző — viszont következik, hogy a *jog léte is törvények uralma alatt áll*. A jog csak egy részét képezi a világ azon jelenségeinek, melyeket az emberi társadalom jelenségeinek neveznek. A jogbölcelet e szerint ép úgy képezi részét az emberi társadalom általános tudományának, mint az emberi idegműködésnek vagy az emésztésnek tana az emberi élettannak. A mit a jogbölcelet ebben

a minőségében kutat, az a jogtudományok összefüggése az emberi természet legelemibb tényezőivel, sőt azokon keresztül a *kültermészettel is*.

Ha már most azt nézzük, hogy mily alaptételek folynak a jogbölcsélet ily meghatározásából, ezek elseje az, a mit Pikler, Pulszky Ágost és különösebben Herbert Spencer után állít fel: hogy a társadalom természete határozza meg az illető társadalom jogát s a mi ezt magától érthetőleg kiegészíti, hogy t. i. semmiféle nagyobb változás nem állhat be az állami életben, mielőtt az egyének természete meg nem változott.

Épen ilyen törvényszerű befolyásuk van a társadalom nagy átalakulásainak is, mint azt már Pikler előtt Pulszky kifejti. «A társadalom körében egyesek új életérdeket éreznek, új czélt tűznek ki a társadalom számára. Ez vonzó erővel bír másokra; szervezet áll elő s a szervezet megerősödik. Ha az erő és fejlettség bizonyos fokát elérte, magához ragadja, a maga szolgálatába hajtja az államhatalmat, uralkodóvá, államivá lesz, kényszerrel valósítja meg az illető érdeket azokkal szemben, kik önként nem hajolnak meg előtte. A főnálló jog tartalma megfelelőleg bővül vagy átalakul. Evvel együtt jár, hogy más egyének is jutnak állami hatalomra. Az új szervezkedés előharczosai, intézői és vértanúi a jövő arisztokracziájának magvát képezik. De mihelyt valóban uralkodóvá lesz az új szervezet, a régi arisztokrácia az újjal nagy részben összeolvad. Mikor aztán az új czél oly nagy mértékben talált elfogadásra a társadalom tagjainál, hogy a kényszer kisebb foka szükséges megvalósítására, az állam ereje új nagy átalakulások vezetésére szabadul fel.»¹

¹ Pulszky e tételének részben ellent kell mondanunk. Semmi sem jogosít a föltevésre, hogy a társadalmi evolúció ily compromisumok eredménye lenne. Sőt inkább azt kell igazoltnak vennünk a történelem tanulságaiból, hogy a hatalom és a szolgaság attribútumai

Összegezve a mondottakat, szerző meggyőződése az, hogy az úgynevezett jogászat nem képes a gyakorlatnak egyik nagy szükségletét kielégíteni, mert nem tanít meg arra, hogy milyen törvényeket alkossunk. Viszont a természetjogot sem tartja a törvényhozás tudományának, mert — úgymond — nem képes bebizonyítani a mit igaznak állít, másfelől pedig, a mit igaznak állít, nem okvetlenül megvalósítható is. Az a tudomány, mely megtanít bennünket arra, hogy egy bizonyos adott társadalomban, annak adott körülményei közt mely törvényeket létesítsünk, Pikler szerint a jogbölcselet, *mely a jog fölött uralkodó törvényeket állapítja meg*, illetőleg a

mindig ugyanazok maradnak. Bizonyos jellegek mindig praedestinálva látszanak a társadalmi és állami élet bizonyos szerepeire, mások másokra. Egy osztály uralmát a másik fölött tisztán az élet versenyének állandó törvényeihez való fokozottabb alkalmazkodási képesség biztosítja, ezeket az osztályokat pedig viszont állandó erkölcsi és physisikai conjuncturájú egyénekből álló embercsoportok alkotják. Így az állam és társadalom minden alakulása voltaképp az egyének érvényesülése körül forog. Úgyde ez érvényesülés megint nem föltétlen, hanem szintén törvények, még pedig állandó törvények befolyása alatt áll. Az új szervezkedések tehát képviselhetnek valami új czélt, új irányt, de hogy sikeresen képviselhessék, szükség, hogy bizonyos irányban, bizonyos alakban, bizonyos módzatok mellett, egyszóval meghatározott és arra való egyénekből képviseljék. Ebből aztán az következik, hogy a compromissum csak látszólagos s hogy a zsarnokok és forradalmárok tulajdonképpen *egy* anyagból valók, abból az anyagból, mely nagyobb mozgékonyágánál fogva a társadalom vezetésére hivatva van; hivatva van pedig nem az eszmékért, melyeknek hordozója, hanem az élethez való alkalmasabb tulajdonságainál fogva. De mert ez így van, képtelenség a társadalom és az állam történeti létezését másképp magyarázni, mint uralmi szervezeteknek, melyekben a jog egyelőre csak negative jut kifejezésre. A törvényhozások ily uralmi eszményeknek képezték eredetileg mindenütt «instrumentum regni»-jét, s ebből aztán könnyű átlátni, hogy miért nem lehet és szabad a jogot az állam vagy társadalom positiv intézményeiből fejteni ki.

V. S.

társadalmi tudomány, mely általában a társadalom fölött uralkodó törvényeket adja elő.

«A ki kételkedik — a könyv szavait idézzük — abban, hogy az emberiség a társadalmi tudományok terén hasonló haladást fog elérni, a milyet a természettudományok elértek, azt meg fogja győzni a természettudományok mai állapotának futólagos összehasonlítása a múlt időknek a természetről táplált felfogásával. Számos jel mutatja, hogy a társadalmi tudományoknak egy új korszaka kezdődik. Ilyen jelek a társadalmi élet törvényszerűségében való hitnek megszilárdulása, a társadalmi tudományoknak a természettudományokkal való kapcsolatba hozatala és a társadalom ama rejtettebb, mintegy szövettani jelenségeinek vizsgálata, mely, ellentétben a régiebb korok felületes politikai tudományával, most folyik. A természettudományok egyfelől fölfegyverezték az emberiséget számos ellenséggel szemben, a melyek azelőtt életét megrövidítették, számát megtizedelték és a félelemnek állandó forrásai voltak, másfelől gyarapították az emberiség pozitív élvezeteit. E munkát tovább folytatni van hivatva a társadalmi tudomány is.»

«Ki fog derülni, hogy az emberiség számos baja, legalább közvetve, a társadalom helytelen berendezéséből folyik és matematikai pontossággal meg lesz állapítható, hogy minden társadalomnak mily intézményekre van szüksége, hogy tagjai a lehető legnagyobb boldogságra képesüljenek».

Szerző, mint mondja, a jogbölcselet és a társadalmi tudomány ezen jövőjéről meg van győződve. Azt azonban bevallja, hogy azokat az utakat, melyeken a társadalmi tudomány és különösen a jogbölcselet magasabb fejlettségi fokához el fog jutni, közelebből megjelölni nem képes.

Ha már most áttekintünk mindazon, a mit a fentebbiekben kivonatolni megkísérlettünk, szempontjainkat a kö-

vetkezőkben foglalhatjuk össze Piklerrel szemben. Nyilvánvaló először is, hogy ez a rendszer nem egyéb, mint összevetésztése a jog lényegének. tartalmának, magával a joggal, a szerződési formáknak azokkal az eszmékkel, melyeknek azok csak külső jele. Csak egy lépés ettől, hogy Pikler magát az akaratot declarálja törvénynek, mely a törvényt kinyilatkoztatja s ismét ezt a törvényt annak a jogeszmének, melyet kifejezni céloz. Ez az «error communis jus facit» rendszere, melynek értelmében a közvélemény akként teremt jogot és nem-jogot, a mint neki tetszik. «Diruat, aedificat, mutat quadrata rotundis». A különbség csupán annyi, hogy az új iskola a monarchikus absolutismus állameszménye helyére a democraticus absolutismus állameszményét állítja, de mindkét esetben az önkény bitorolja a gondolkozó ész helyét, a maga «sit pro ratione voluntas» jelszavával, mely pedig a jog tiszta negatiója.

A mily tévedése volt a theocratiának jogot származtatni az isteni inspiratiókból és kijelentésekből, a mely tévedése volt a történeti iskola hiveinek minden jog forrását csak a törvényhozás emlékeiben s különösebben a római jogban látni ép oly tévedése a tapasztalati bölcselkedésnek is a jogot csak mint physiologiai tünetényt fogni föl. Mindezek csak jelenségei a jognak, maga a jog azonban valami ősbibb, természetes és minden pozitív jogmondást vagy ítélkezést megelőző.

Maga az az elismert tény, hogy a körülmények, melyek közt egy történeti jog, egy legislatió kifejlik, oly különbözők lehetnek egy későbbi nemzedék vagy más népek befogásától és helyzetétől, hogy a mult felfogása nem lehet többé a jelené is, maga az bizonyítt legékeesszólóbban a jog absolut létezése mellett. A mult tekintélye nem abban áll, hogy létezett, de még abban sem, hogy törvényesen létezett, mert különben minden mult, melyet a maga sajátos körül-

ményei igazoltnak mutatnak, igazolva lenne azok nélkül s a változott körülmények között is.

Ámde elfeledik itt e nézet szószólói, hogy a jog ép azért változik szünetlen, hogy mindig egyenlő maradjon önmagához. Ezért alkalmazkodik folyton az emberek helyzeteihez és tényeihez. Ha mindenkire nézve ugyanaz volna, akkor ép az által lenne egyenlőtlen, mert a helyzetek változnak. Csak a jog tárgyainak összezavarása magával a joggal, képzelgetheti azt, hogy a jogok egyenlőtlenek, holott nem a jogok, hanem azok tárgyai egyenlőtlenek, épen úgy, mint a hogy az emberek közötti egyenlőtlenség is egyenesen a jogegyenlőségnek a kifolyása. A természet annyiban teremtetett egyenlőkké, a mennyiben minőségileg egyformákká tett, de mennyiségileg épen az egyenlőtlenséget szentesítette, a mikor a képességek különböző fokával ruházott fel. A fogalmaknak ez a végzetes összezavarása ál-doctrinának egész útvesztőjét vonja maga után, p. o. ott, a hol bizonyos jogok megszerzésének jogát magokkal a már megszerzett jogokkal konfundálja, így például a tulajdonszerzés jogát magával a tulajdonnal a communismus újabb elméleteiben, a tulajdont a birtokkal, a jogi birtokot a pusztá detentióval, míg végre odajut, hogy az utóbbira se ismerjen el más alapot, mint a nyers erőt vagy a véletlent. Ide vezet az, ha csak a tapasztalati tényeknek engedünk jogosultságot, ha csak a physikai jót emeljük a jog etikájává.

Mindez eredmények szorosan folynak a jog azon fel-fogásából, mely azt szünetlen levésben, folyton változónak tünteti fel. Hangsúlyoztuk ezzel szemben fentebb, hogy nem a jog, hanem csak a tények, mint a jog eszméjének substratumai változnak s hogy ebben a szünetlen átalakulásban a jog is csak úgy maradhat ugyanaz, ha változik. Meg kell vonni ezek szerint a határvonalat egyfelől a pozitív jog bölcselme, másfelől a természetjog közt, azután ismét a természetjog

és az észjog azon újabb iránya közt, mely Kantot vallja mesterének, a midőn ő a régi természetjogi iskolának az ember ideális természetéből levont abstractioi helyett a gyakorlati ész és a kategorikus imperativus alapjaira fektette a jogphilosophia mai rendszerét.

A pozitív jog bölcselme nem terjed túl a jog és annak az azt magyarázó erkölcsi és physical okokhoz való viszonya ismeretén, a mely okokat talán a törvényhozó sem ismer, de vakon engedelmeskedik nekik, s a melyeket a történetíró csak később fejt ki, ha hatásuk elmúlt már. Ily értelemben Montesquieu *«Esprit des lois»*-ja sem természetjogi munka, mert a tapasztalat és inductió körében mozog, de nem is tiszta észjog, hanem pozitív jogbölcelet, mely az emberi intézményeket a nemzeti szellem és a természeti viszonyok állandó hatásai szempontjából taglalja.

A természetjog az emberrel kezdődik és ezzel végződik, míg a pozitív jog csak az ember bizonyos cselekményeinél kezdődik és addig tart, a meddig a dolgok természete, a törvény vagy a felek szerződése engedi. Ellenben egy absolut jog csakis az azzal felruházott világos akaratából szünhetik meg jogilag, de erkölcsileg elidegeníthetlen és el-évülhetlen.

A természeti jog már eredetileg kész és nem szükség azt megteremteni. Lényeges tulajdonsága, hogy emberi akarat nem abrogálhatja, mert egy törvényt általában csak az abrogálhat, a ki azt hozta, ezt pedig nem emberi akarat hozta létre.

Akadtak ugyan jogászok, kik nem tekintve a változhatlant, az idealist, mely önmagától és önmagában létezik, a természetjogot is a megvalósulás, az átalakulás folyamatában — *in fieri* — akarták felfogni. Ez a Schelling-féle iskola tévedésének következménye, a modern metaphysika hibája, melynek ábrándozásai — mint Rotteck mondja —

sehol sincsenek oly kevésbé helyükön, mint a jogban és politikában. Az a tan ez, melynek meggyőződése szerint a jog és állam élő forrása az öntudatlanul teremő népszellem, mely a jogalkotás szerves funkciójában nyilatkoztatja ki benső természetét. Természetes, hogy ezzel ki van zárva akár a természet, akár az észjog lehetősége; lehetetlenné van declarálva, hogy egy minden időkre s minden esetekre szóló ideális törvényhozás létezhetnék, melyet csak föl kell fedezni, hogy a pozitív jog egyszer mindenkorra megállapítható legyen. Sőt inkább e vélemény szerint a jog már természetszerűleg történeti jelleggel és kinyomattal bír, mélyen összeható benső erők productuma, nem pedig a törvényhozó bölcsességének vagy önkényének ténye. Az állam a szellemi közösség megtestesülése, a nép szerves megjelenülése. Ehhez képest nem is lehet szó többé ideális jogról vagy ideális államról. A jogot és államot tudományosan fogni fel, nem egyéb, mint történeti genezist, ebben foglalt szükségképeniségét s azon talajjal való benső szerves összefüggését ismerni meg, a melyből életre kelt. Történetisége egyszersmind észszerűsége is; jognak csak az nevezhető, a mi valósággal érvényben van, a mi az emberek jogtudatában él s abban gyökerezik, nem pedig az, a mit valaki magától kigondol.

Csak hogy bármily tetszetős alapot nyert is a jog emez eminens történeti felfogásában a jogbölcselem azon újabb hajtása, mely felé Pikler is concludál, másfelől ép ezen iskolának tulzása okozták, hogy a bölcselkedés mai szellemét többé nem elégíthetik ki minden irányban e felfogás el nem leplezhető egyoldalúságai. A történeti iskola kelleténél kevesebbre méltatta a jogalkotásnak azt a fontos elemét, mely a törvényhozás látható, tényleges és öntudatosan számító munkálkodásában rejlik, másfelől pedig kissé túlságos súlyt fektetett a népszellem öntudatlan mystikus tényezőjére. Ez oka annak, hogy napjainkban már érezhető az átmenet a

század első felének speculativ bölcselkedésére, sőt azon túl egészen a múlt század rationalismusára. Mind többen kezdik belátni, hogy a jog eszménye is utolsó sorban az emberi gondolkodásban keresendő, s nem épen ok nélkül mondja Rotteck, hogy a természetjog sokkal fontosabb és hasznos tanulságokban gazdagabb, mint Gaius s mint Eichhorn, Hugo és Savigny minden történeti joga.

Világos, hogy maga a törvényhozó is a priori szab törvényt, mikor minden konkrét esetben jogot statuál; csak-hogy töredékesen, inkább alkalmyszerűleg, mert megvárja míg maga a tapasztalat teremti elő a különböző helyzeteket, melyek eldöntést igényelnek. Miután pedig minden alkalmazott jog a priori meghatározható, legalább bizonyos háttárig, tehát ezek is a szorosabban vett természeti jog körébe tartoznak. Így van tehát családi, polgári, politikai, nemzetközi, humanitarius természeti jog, mint a hogy létezik természeti magánjog is.

Hiszen, ha a jogban a gondolkodás és bölcsélet megvilágítására nem volna szükség, ha minden oly tiszta és bevégzett volna, mért csinálnának a törvényhozók kodexeket? Nem volnának-e elég a bírák? Nem, mert a jogbölcsélet legsarkalatosabb haszna épen az, hogy nélküle a bíró nem volna képes törvény nem létében, vagy ha a törvény homályos vagy a törvényhozó inteniója nyilvánvaló tévedésen alapul, a törvényt per analogiam kiterjeszteni, azt pótolni vagy bölcsen magyarázni, sőt bizonyos mértékig kiigazítani, a mint azt a római praetor tette.

Ezt az esetet látta előre a római jog is, mikor azt mondja: *«Neque leges neque senatusconsultus ita scribi possunt, ut omnes casus, qui quandoque inciderint, comprehendant, sed sufficit ea, quae plerumque accidunt, contineri»* Azután meg: *«Non possunt omnes articuli singillatim aut legibus aut senatusconsultibus compre-*

hendi, sed cum sententia in aliquo casu eorum manifesta est, is qui jurisdictioni praeest, ad similia procedere, atque ita jus dicere debet.»

A jogbölcsélet feladata a létező jogot észszerű benső összefüggésében s az élet egyéb tüneményeivel és irányaival való szerves kapcsolatban fogni föl. Maga a jog egy tapasztalat által adott tény, de e tényen kívül a jogbölcsélet egyzersmind gazdag jogtudományosságot talál maga előtt, melynek eredményeire támaszkodik, a midőn a jog minden tudományos ismeretéből az utolsó és legmagasabb eredményt igyekszik kivonni, hogy minden létezés és minden jogfejlődés legfelsőbb elvének megismerésére jusson s azt az ész nyilvánulati formáinak egyöntetű rendszerébe beilleszsze.

A jogbölcséletnek tehát nem föladata, hogy önmaga produkáljon jogot, habár nem is azt a jogot, a mely létezik, hanem azt, a melynek léteznie kellene. Ellenben igenis feladata a létező jognak bölcséletét a kritikai ész elvont eszmévilágába helyezni s keresni benne a philosophiai egységeket. Pikler munkájának kétségen kívül helyes kiinduló pontja, hogy kizár a jog-philosophia köréből bizonyos feladatokat, melyeket az úgynevezett észjog vagy természetjog tűzött maga elé, mivel azok részint egyáltalán nem, részint pedig a bölcselkedés által nem oldhatók meg vagy pedig egyáltalán csak a jog természetének és functióinak merő félreismerésén alapulnak. De tulló a czélon, mikor a jog lényegiségét is tagadja s az intézmények fejlődésének észszerű elvét egészen figyelmen kívül hagyja.

Történeti fejlődésében, igaz, a jogbölcsélet kezdettől maig akként magyarázta félre feladatát, hogy a létező jog helyett egy más, a tiszta gondolkodás alapján épült jogrendszert kell felállítania s a meglevő jogot a kigondolt helyett elvetnie. Ez az iránya a jog feletti bölcselkedésnek a gö-

rököknél, kiknél a magánjog még fejletlen volt, főképp az államforma és az alkotmányjog construálására irányult, akár azt a jogot kereste, mint Thrasymachos Platonál, mely egyes céloknak és érdekeknek legjobban megfelel, akár pedig azt a jogeszményt, mely az igazságosság eszméjéhez ár legközelebb. Az ideális állam, úgy, a mint azt Plato «Politeia»-jában tervezte, egy költött ellentéte a valóságos jogrendnek s Aristoteles az általa kezdeményezett új irány teljes tudatával hangsúlyozza Politikájában az alkotmányformák és törvényhozások kritikai méltatásánál, hogy célja nem az, mint elődeié, hogy egy csupán ideális államot fessen, vagy a létezők közül egyet, például a spártait, mint legtokéletelesebbet ajánljon, hanem főképp azt akarja megmutatni, hogy melyik államforma a legjobb a mindenkori körülmények közt vagy az esetek átlagos számában és minő föltételek közt jöttek létre és maradtak fenn a létező alkotmányok.

Amde a jog rideg dogmatikus kikapása a philosophiai világnézet systematikus egységéből, ethikai és metaphysikai szoros föltételezettségének köréből, a visszahatásnak csak ellenkező végletét képviseli, szemben az erkölcsi és jogszabályok azon tökéletes egybeolvadásával, mely a hellén szellem gyakorlati és állampolgári eszménye volt. Részünkről tehát nem vélünk csatlódní, ha a jogbölcselet jövő feladatát nem mint Pikler, minden észszerű alap elvetésében, hanem ellenkezőleg, egyenesen az ellentétes irányzatok egyeztetésében, a természetjogi chablonok és a jogbölcseleti empirismus szerencsés közvetítésében látjuk, a jogfejlődés momentumainak egységes a priori constructiója alapján. Csak így kerülhetők ki a jog és erkölcs viszonyának máskülönben megoldhatlan problémái is, melyeket Ihering, a most elhalt nagy jogtudós találóan nevezett a «jogtudomány zátonyának».

Várnai Sándor.

IRODALOM ÉS JOURNALISTIKA.

A sajtó sokszor hangoztatott kinövései közt egyike a legaggályosabbaknak, hogy a modern újságírás technikája hovatovább lehetetlenné teszi az irodalom, mint öncél érvényesülését. Mások azok az eszmények, mások azok az érdekek, melyeknek szolgálatában a napi sajtó teljesíti hivatását, mint a melyek az író lelke előtt lebegnek akkor, a mikor az életről, világról és az emberekről való felfogásának szint és kifejezést ad. Az irodalmi foglalkozást, a gondolatok közlésének módjait, az elmélkedés mélyebb tanulságait intensívebbé nem, csak mechanikusabbá tette a hirlapirodalom; ha a hirlap hatása többoldalú és tágabb eszmeekört felölelő is, de épen azért kevésbbé mély, s alig gyakorol a közérzületre, a társadalom erkölcsi alakulására oly irányzó befolyást, mint a maga idején egy Werther keservei, egy Karthauzi, vagy a milyet tollaikkal Voltaire vagy Chateaubriand gyakoroltak.

Az úgynevezett bölcselmi regény ideje, azt mondják, rég lemúlt már. Az experimentális irodalmi módszer újabb iskolája sokkal inkább el van foglalva az élet változó tüneteivel, semhogy ideje volna bölcselkedni. Ennek daczára éppen a legújabb idők mutatnak fel néhány, szokatlanul merész kísérletet, melyek a regényírás bölcséleti irányának újabb lendületre emelésére árulnak el félreérthetlen törekvést s ebbe a törekvésükbe a szaktudományosság nagy appara-

tusait az archaeologia, ethnographia, a csillagászati vagy földtani kutatások eredményeinek egész tárházát veszik igénybe.

Ime, itt van egy újabb időben nagy hírre kapott angol író, *Rider Haggard* két kötetes regénye: «*Ő*» («*She*»), mely újabban mint különlenyomat is megjelent egy napi lap hasábjairól.

Rider Haggard a phantastikus írók azon csoportjához tartozik, mely Jules Verne-t is szülte, de sokkal nagyobb poeissel, a reflexió nem mindennapi erejével s főkép oly styllal, mely ma csaknem páratlanul áll az angol irodalomban. Nyelvének rendkívüli bája van a szív és kedély legfinomabb árnyalatai jellemzésében, kifejező ereje mély és a szögre találó, gondolatai magasan szárnyalók s az élet és bölcselkedés örök igazságait ölelik magukba.

Joggal kíváncsi lehet az ember, milyen átültetésre talál egy ilyen író és bölcselő nálunk egy oly lap hasábjain, mely olvasottsága és elterjedettsége okából hivatottnak nevezhető arra, hogy a világirodalom újabb és újabb jeleseit fölléptesse a magyar olvasó közönség előtt.

Ha a napi sajtó a kritika jogát igényli a társadalom, az irodalom és művészet, a tudomány és politika minden kérdése felett — ám jól teszi. De éppen azért, mert ítéletét ephemer áramlatok, felületes benyomások határozzák meg, feltétlen szüksége van arra a publicistai lelkiismeretre, mely hatalmas kezelésében egyedüli szabályozója; arra a felelősségérzetre, mely létezésének erkölcsi alapja. Kétségtelen ennél fogva, hogy a napi sajtónak, mint az irodalmi termelés és fogyasztás közvetítőjének is nemcsak jogai, de kötelességei is vannak úgy az irodalom eszményeivel, mint annak munkásai szellemi integritásával szemben. Annál sajnálandóbb, ha az eredmény nemcsak hogy nem elégíti ki a várakozást, de publicistai kötelességet ró az emberre, rámutatni egy oly jelenségre, mely minden valószínűség szerint nem egymagában áll.

Lássunk csak találomra kiragadva néhány passust, melyek a fordító angolságáról mindenekelőtt fogalmat nyújtanak. A magyar kiadás II. kötete 8-ik lapján az eredetinek ezt a mondatát: *«Beg pardon sir, he said, touching his hair»* — akkép találjuk fordítva: «Bocsánat, uram, mondá *salutálva*». Hogy a *«touching his hair»* (haját simogatva) miféle metamorphosissal válik salutálássá, arra a világ semmiféle katonai reglamája nem tudna megfelelni.

De csak egy lapot kellene fordítani, hogy akárki is meggyőződhessek, hogy itt nem egy gondatlanság okozta tollhibáról van szó, hanem a fordítandó nyelv oly fogyatékos ismeretéről, melylyel szemben legalább is vakmerő vállalkozásnak kell, hogy feltűnjék, oly elsőrendű író átültetése, mint Rider Haggard, oly előkelő olvasó közönség számára, mint az említett hirlapé. Mindjárt a következő 9. lap ezt a mondatot: *«your position is one that I don't quit understand and can't recognise»* — ezzel adja vissza: «állása olyanforma hogy én *tartozom is, nem is elismerni*». Helyesen: «nem egészen értem s nem ismerhetem el». Tovább a 35. lapon: *«why didst thou hide this from me?»* a fordító grammatikája szerint annyi, mint: «mért rejtetted őt el elő-lem?» — holott egy kezdő is megmondhatná, hogy helyesen így kell, hogy hangozzék: «mért titkoltad (»ezt« — nem »őt«) előlem?»

Feltűnhetik-e ilyen botlások után, hogy a fordító teljesen idegenül érzi magát ott, a hol valódi anglicismusokkal kell megküzdenie, melyeknek értelmébe sem tud behatolni? *«Then there is an end»* — nála annyi, mint: «ennek vége legyen» (II. 61.), a helyett, hogy: «akkor vége». A II. kötet 51. lapján «hőset» *«a legszebb arab nyelven»* szólaltatja meg, holott az eredeti *«in his best Arabic»* — éppen ellenkezőt jelent, t. i. a *kitelhetőleg legjobb* arabságot, a miből ép úgy nem következik a *legszebb* arab nyelv, mint ahogyan abból, hogy a fordító a maga legjobb angol nyelvtudásával

végezte feladatát, nem következik föltétlen, hogy *eo ipso* jó fordítást is adott. Sőt....

Üssünk más lapot fel. Ott áll a 144. lapon (mindig a második kötetről szólva): «reméllem, hogy találkozunk, bár-hova menjünk is.» Keresem a furcsa kitétel eredetijét, s szóról szóra ezt találok: «*I hope that we shall meet again wherever it is that we go to.*» Már most tudnivaló, hogy «to go to» ige nem a valahová menést jelenti csupán fizikai értelemben, hanem a valamire való jutást erkölcsi értelemben. A «bárhova menjünk» kifejezés tehát teljes félreértésen alapszik, a szöveg teljes magyarázata: «bármire jussunk».

De sokkal egyszerűbb szavakban is megtántorodik a fordító nyelvismerete. Mindjárt a következő lapon például ezt, hogy: «*almost doest thou begin to love me*» — így fordítja: «*nemsokára* szeretni fogsz engem.» Nem tudja tehát, hogy az «almost» sohasem teszi azt, hogy: «*nemsokára,*» hanem azt, hogy: «*csaknem, majdnem, szinte.*»

Mit várhatni már most a költői fordulatok, a nyelv szindús pathosa visszaadásában? Soha műpróza, soha lendületes nyelvezet jobban tönkre silányítva nem jelent még meg egy idegen nemzet olvasóközönsége előtt. A nyelv finom distinctiói, emelkedett dictiója darabos pongyolaság hevenyészetében züllnek szerte. Lehet oly érzéketlen toll, mely e gyönyörű képet: «*All else shadow moving upon water*» (minden egyéb *vízen mozgó* árnyék), ekkép adja vissza: «minden egyéb csak árnyék?» (II. 73.) Bizony ez is *csak árnyék*. Ez a metaphora pedig: «*a woman's heart is heavy to sink trough water however deep*» (az *asszonyszív* mérő ón, mely a legmélyebb vízbe lehatol) — nála egyszerűen «egy asszonyszívet nem lehet kijátszani.» (II. 66.) Vagy hol van e lapos prózában: «ha vétkeztem, szépségem *túlragyogja* vétkemet» (II. 70.) — az eredeti lüktető pathosa: «If I have sinned, let my beauty answer for my sin!» (Ha

vétkeztem, szépségem *feleljen* bűnömért!) És ily semmitmondó constructiók, mint: «új énem remek mivolta» (II. 127.) — pótolhatják-e az eredeti hévteljes, majdnem rhythmikus szárnyalását: «the splendid vigour of a new — found self.» Minő komikus megtévesztésekre vezethet ez a hanyagság s a nyelv szellemébe való be nem hatolás ott p. o., a hol a fordító az: «irtóztató helyzetet» mindenütt «*utálatos* helyzetnek» fordítja.

Hanem hiszen hát mindez még nem volna talán ok arra, hogy igazolja a kimélet felretételét, habár súlyosabb a beszámítás oly lapnál, mely bizonyos kritikai auctoritásra tart számot. Elvégre nem azok számára szoktak külföldi regényeket fordítani, a kik azokat eredetiben is megérthetik, a nagy közönség tetszésén pedig nem sokat változtat az a körülmény, hogy az író subjectiv gondolatmenete csak töredékesen vagy éppen elferdítve jutott eleibe. Ő az épületnek csak nagy körvonalait látja, kevésbé érdekli a téglák művészi faragása.

Egészen más jogalap az, melyre a fordító az íróval szemben helyezkedik. Erkölcsi kötelezettséget vállal itt némileg arra, hogy a kit tolmácsolni akar, annak intentióit loyálisan érvényre emelni segítse, s mindenesetre abban az egyéniségében mutassa be, melyet a maga sajátosságai, gondolkozása, tudása, vérmérséke, egész eszmeköre organikusan összesimulva alkotnak. Senkinek sem jutna eszébe a legkisebb kételyt engedni férközni ahhoz, hogy az írói egyéniség ez elidegeníthetlen jogai világába minden illetéktelen beavatkozás a legnagyobb fokban sérelmes.

De ha ez így van, honnan veszi magának a jogot a fordító — no meg a kérdéses hirlap, hogy Rider Haggard művét *legalább is negyedrésznnyivel megcsonkítva adja a magyar közönség kezébe?* Ki ez a Rider Haggard? Valami obscurus író, a kire nézve megtiszteltetés egy ma

gyar lap vörös plajbászának mindenható czeruzája? Szó sincs róla. Rider Haggard egy nagy nemzet jelentékeny írója, a kinek művei diadalútát tettek a művelt világon, s a ki méltán megkövetelheti magának azt, hogy az a portéka melyet egy távol lovagias nemzetnél az ő czégére alatt kínálnak, valósággal tőle is eredt legyen.

Bizonyítsunk.

* * *

A fordító *egyszerűen mellőzi* Rider Haggard bő felvilágosító jegyzeteit, melyeket regénye egyes vonatkozásainak archaeologiai, ethnographiai, történeti és földrajzi magyarázatára szükségeseeknek tart. Pedig ha az író intentiójába jobban behatol, tudnia kell vala, hogy Rider Haggard nem üres phantasmagoriákat, hanem tudományos hypothesiseket akart rajzolni, melyek ma már mind több-több kutató és gondolkozó elmét vezetnek arra, hogy az emberiség legrégibb civilisációjának bölcsőjét a sötét világrészben keressék. Ennek a mysteriumai — tudományos valószínűség mezébe öltöztetve — szolgáltatják Rider Haggard regényéhez a tanulságos keretet.

Ép oly kegyetlen kézzel nyirbál bele a fordító (vagy tán inkább az ujságírói czeruza?) a regény legszebb, legorganikusabb részeibe is, nem respectálva még a lélektani szövevények érzékenyebb idegszárait sem. A hold fényénél elterülő *Kór* város romjainak gyönyörű leírása kegyetlenül megrövidítve. A XII. fejezet végéről *két egész oldal* hiányzik. A II. kötet 31. lapján *három oldal* maradt ki, a 97. lapon *egy oldal*, a 40. lapon az eredeti *25 sora*; a 123. lapon Ajesa költői eskütételéből *1½ oldal*: az 55. lapon ismét *másfél oldal*. az 58. lapon *egy oldal*, a 90. lapon *teljes két oldal* van rövidítve, nem is számítva a jelentéktelenebb összevonásokat. Mindez alig másfélszáz lapra terjedő kötet-

kénél, melynek címlapjára oda van nyomtatva: *írta Rider Haggard*.

Engedelmet kérek, ez már talán mégsem járja. Igaz, hogy a dramaturg kése is lemetszegeti itt-ott a drámai mű ág-bogait, csak hogy az egészen más valami. A különbség abban áll, hogy a színműnek *természetes* rendeltetése, hogy a deszkákra kerüljön; ellenben hogy idegen írók regényeinek is természetes rendeltetése lenne a magyar globus lapjainak és speculáns kiadóinak szolgálni töltelékül, ez az, a mit senki sem fog elhíhetni.

Micromegas.

IRODALOM.

Lélektan és logika. Középiskolai használatra írta dr. Sárffy Aladár. Ára 1 frt. Budapest, Lampel Róbert (Wodiáner F. és Fiai) kiadása.

Sárffy nevezett könyve gondos munka; van ugyan elég hibája, de előnyei jóval felülmúlják a hibákat.

Az első lapok olvasása kissé bizalmatlanná teheti a kritikus olvasót, mert az a sajátságos, hogy itt követi el a legtöbb hibát; itt akad a legtöbb kifogásolni való. Lassankint azonban mégis jobb véleményre hangol. A philosophiai *előismeretek* kifejtésében több tévedés és stiláris botlás található.

Mindjárt az első lapon azt mondja, hogy «az ember tudásvágyától ösztönöztetve, *nagyszerű* problémák megoldására vállalkozik», Cicero szavaival a bölcsészetet «az emberi és *isteni* dolgok tudományának» nevezi s így tovább; szerinte «a bölcselkedés a problémák megoldásának *módja*» (!?), «a philosophia, mint tudomány, kezdetben *mégis csak egy volt*», a philosophiai propeaedeutikát «előkészítő bölcsészet»-nek nevezi; hát ezek bizony zavaros dolgok. De akad több ilyesmi; pl. hogy «a bölcsészet történelme = historia philosophiae, *nem egyéb*, mint a philosophia fejlődésének *leírása*», hogy «mi *csak*: a philosophiai propeaedeutikával foglalkozunk, mert a többi három ág már a magasabb bölcsészeti tudományok közé tartozik»; mindezek nem csupán stiláris szempontból eshetnek kifogás alá.

De hát lássuk tovább! Azt mondja a 7. lapon, hogy «az *anatomia* a már *élettelen* testet boncsolja föl, hogy annak *megmerevült* organumait vizsgálhassa», a mi szintén nem egészen helyes, mert hol marad akkor a *vivisectio*? Az is különös,

midőn azt állítja, hogy organismusunk bizonyos korig egészen önkéntelenül végzi az életműködést és az ember csak idővel fejlődik annyira, *hogy tudomása lesz az élettani processusokról*, mi szintén nem igaz, mert mikor szerez az ember pl. a máj vagy epe működéséről, vagy a vérkeringés processusáról tudomást? Az sem igaz, hogy a lélek csak akkor kezdené működését, midőn a bel- és külérzéketi mozgások tudatosakká és önkéntesekké válnak. Ebben az állításban pedig, hogy «a lélek *tudománytartalma* (?) olyan régi, mint maga a *philosophia*», ez a tudománytartalom szó bizvást elmaradhatott volna. Az sem igaz, «hogy egy állat sincs, melynél a szervek oly egyenlően volnának kifejlődve, mint az embernél», valamint épp oly helytelen az is, «hogy testünk bizonyos időközök alatt egészen új *molekulákká* alakul át». A 13. lapon azt állítja, hogy élőlény *nem szánja* magát éhhalálra», ellenben a 70. lapon már azt mondja, hogy «szándékos éhhalálra kárhóztassa magát, már *jóval ritkább*». Érthetetlenül van kifejezve továbbá a 14. lapon az, mit az idegek pozitív és negatív működéséről mond. Az pedig még különösebb magyarázat, hogy «a hallásnál a *halló rész* (?) *óvatosan* el van rejtve a fejben és oly finom idegekből áll, melyek az *aesthetikai* (zenei) complicatiót észreveszik, minek az egyes állatnál csak primitív *nyomait látjuk*». Az sem igaz, hogy fülünk a huzamosabban hallott hangot bizonyos ideig *utánhangzás* alakjában tartja meg» (18. l.), mert nem physikai utánhangzás az, hanem tisztán reproductio. Az is érthetetlen, hogy az izlés körében is fordulnak elő hallucinatiók, valamint az, hogy a vakok «szint is vesznek észre ujjaik hegyével»; az sem igaz, «hogy egy testrészünk sem fejlődik a másik rovására» (19. l.); valamint ahhoz is fér szó, hogy «az európai ember Saharában megfeketedik, és nem kell-e különösnek tartani, hogy a *földrajzból* véli tudni, hogy «a szellemi foglalkozás befolyással van az ember fejlődésére» (20. l.), valamint, hogy úgy találja, miszerint «a képzetalkotás kezdetben tisztán állati működés» (24. l.), mivel «éppen úgy történik az állatoknál, mint nálunk».

Hogy miért követte el a legtöbb hibát a philosophiai előismeretek tárgyalásánál, annak megtaláljuk többi részében a kulcsát; mert szerző, úgy látszik, inkább a tankönyvek körében kereste philosophiai ismereteit s így nem juthatott a philosophiai mélyebb felfogásig, nem jutott annyira, hogy valamely rendszer

alapján világnézetet alkothatott volna magának; akkor nem nevezné a filozóphiát majd az isteni dolgok tudományának, majd csupán a problémák megoldása módjának, a mi utóvégre ráillik minden más tudományra is. Épp úgy nem fogadta volna el a *«tabula rasa»* elméletét, azt állítva, hogy *«a képzetek csak és csupán tapasztalás folytán szerezhetők»* (25. l.), de már odább (28. l.) ezeket *«érzéki képekre és nem érzékiekre (szellemiek)»* osztva.

Mindezek dacára elmondhatjuk, hogy a könyv általában a mai tudomány színvonalán áll s ezt még jobban hangsúlyoznók, ha ott nem kísértene (12. l.) az *életérő* fogalma, ez a rég kiküszöbölt valami, mely sehogy sem illik e könyv szelleméhez. Kár, hogy Wundtot, kinek alapvető művét forrásai között említi, nem használta föl nagyobb mértékben; akkor többet kaptunk volna az idegrendszerrel is, mely a mai empirikus pszichológia alapját képezi.

Sárfy sok példával kívánja könyvét érdekesebbé és használhatóvá tenni, de ezeket nem alkalmazza mindig helyesen s nem is mindig találók. Így pl. a productiv és reproductiv phantasiát nem lehet *A jövő század regénye* és a *Toldi-mondával* illusztrálni; mintha bizony Arany csak a reproductiv phantasia révén alkotta volna meg genialis művét! Ahhoz a példához is sok szó fér, hogy a *«betegápoló nő- és férfi-társaságok»* valóban önzetlenül szolgálnak az emberiségért; valamint az is érthetetlen, hogy a szép magyarázatához miért szolgálhatna például csupán Munkácsy *«Krisztus Pilátus előtt»* képe.

A művet általában kissé bőbeszédűnek tartom; nem különítette el a lényegest a részletezés esedékes fejtegetéseitől. Részletes leírásai nem előnyei a műnek, mert megnehezítik a tanuló dolgát. A sok leíró részletet jobb lett volna jegyzetekben adni.

A könyvnek egyik-másik része aránytalan terjedelmű; így pl. sok az, a mit az indulatról mond, ellenben kevés, a mit a fogalomról ad, s igen felületes, mit a hypnotismusról odavet; mert sok problémán, miként előszavában mondja, csak átsiklott.

A lelki betegségek fejezetében a *bűskomorság* és *elfásultság* egy fejezet alá tartoznak.

Kevesebb kifogás alá esik a logikai rész. Az csak helyeselhető, hogy a formalismust kellő mederbe szorította, s hogy e

helyett inkább a tudományos kutatás módszereivel ismerteti meg a tanulót.

Kár az is, hogy a műben annyi az idegen szó; a reáliskolai tanulót s talán a gymnasistát is, az ily kifejezések, mint «conjecturalis», «psychikai imputatio», «noologia», «autopsia» s több efféle, csak zavarba ejtik.

Különben utóvégre is a mű a tudomány színvonalán áll, magyarsága és stílje elég jó, megfelel a tantervnek, nem vét a jó ízlés ellen, nem sérti a vallás-erkölcsiséget s így *egy újabb kiadás javításának föltételével középiskolai használatra elég alkalmas.*

Harrach József.

* * *

Friedrich Paulsen, Einleitung in die Philosophie. Berlin, 1892. (XVI. 444. S. 8°) ára M. 4.50.

Nem új philosophiai rendszert akar szerző e könyvével nyújtani, hanem csak bevezetést a philosophiai tanulmányokba, feladatul tűzvéen maga elé, hogy az emberi szellem utolsó nagy problémáit és azokat a nagy eszméket adja elő, melyeket az emberiség szellemi vezérei kigondoltak.

Nincs is szándéka a philosophia történetét megírni, hanem csupán csak discussio alakjában akar a főproblémákkal és a megfejtésekre czélzó gondolatokkal foglalkozni.

Szerző nézete szerint az az irány, mely felé a philosophiai gondolkodás jelenleg törekszik, *idealistikus monismus*-nak nevezhető. Ez az irány két ellentét között fekszik, melyek egyike a *supranaturalistikus dualismus*, a második az *atomistikus materialismus*. Az első a középkorból fenmaradt iskolai philosophia, mely szerint a test és lélek ideiglenesen egybekapcsolt két substantia. A második irány, az atomistikus materialismus két gyökérből származik, az egyik a *Gassendi*-től és *Sennert*-től megújított atomismus, a másik a mechanikai nagy eszmék behatása, mely a physikában és a csillagászatban oly nagyszerű eredményekre vezetett és egy philosophiai iskolát arra indított, hogy a mechanikai magyarázatban a világról alkotható végső gondolatokat lássa.

Ez az ellentét az újabb philosophia egész történetén keresztül huzódik, úgy hogy e korszakban a philosophia elé tűzött feladatúl ezen ellentét kiegyenlítését tekinthetjük.

A philosophia saját területén iparkodik a vallásos világnézetet a tudományos világnézettel összeegyeztetni, vagy a mint ezt talán jobban kifejezhetnők: a saját kedélyünk, és a gyakorlati igényektől követelt philosophiai meggyőződésünket avval iparkodik összhangzásba hozni, melyet a tisztán észbeli kutatás elénkbe szab. Számosan e feladatot a kör négyesződésével egyenértékűnek fogják ítélni, mondja szerző, s csakugyan van hasonlatosság e két dologban, a mennyiben itt úgy, mint ama geometriai feladatban, csakis megközelített megoldásról lehet szó, mivel az összemérendő két dolog incommensurabilis.

A tizenhetedik és tizennyolczadik század philosophiájában két nagy irányt különböztetünk meg. A rationalistikus-metaphysikai irány, melynek főképviselői *Descartes*, *Spinoza* és *Leibniz*, a tizenhetedik században megállapított új physikai világnézetből indul ki, de ezt metaphysikai részzel pótolja. Az empiristikus-positivistikus fejlődési sorozat Angliában keletkezett, főképviselői *Locke*, *Berkeley* és *Hume*. Ez az irány ugyanonnan indul ki, mint az előbbeni, de az ismerettani megfontolástól vezéreltetve, hogy a physikai nézet nem adja meg az abszolút valóságot, abban csak a valóságnak érzéki vetületét látja. *Kant*-ban a két irány egymást áthatja, mindenek előtt pedig övé az érdem, hogy a praktikus philosophiát az intellectualis functió-tól elválasztja és az akaratra, mint önálló lelki tevékenységre alapítja.

A tizenkilenczedik század philosophiai gondolkodásában, az e tekintetben vezérszerepet vivő Németországban három irányt különböztethetünk meg. Az első a *Kant*-féle philosophia egyik legkifejlettebb hajtása: a tiszta speculáción alapuló philosophia, mely a physikai világnézetet tisztán logikai gondolkodás útján akarja szerkeszteni, egészen függetlenül a tapasztalástól. Miután ez a teljesen indokolatlan törekvés, mely azon «proton pseudos»-ból indult ki, hogy a világ a mi szellemünkkel tökéletesen összemérhető, hitelét veszttette, a bámulatos gyorsasággal fejlődő természettudomány hatása alatt néhány philosophiailag nem iskolázott, de a természettudományi eszmékben jártas író egy materialistikus metaphysikát állított fel, mely a régiebb, dialektikus gondolkodást igénylő philosophiai rendszereknél könnyebben volt

érthető, s ekként a nép szélesebb rétegeibe is elhatolt, különösen azért is, mert a gyakorlati irányt tolta előtérbe. A század harmadik évtizedében a philosophia ismét kezd magához térni és visszatér régi problémájára, hogyan lehessen t. i. a physikai nézethez oly metaphysikai rendszert találni, mely azt kiegészíteni alkalmas. A régibb philosophus nemzedék, mely ez irányban tevékeny volt, *Fechner* és *Lotze* vezetése alatt áll, ujabban *Lange* és *Wundt* képviselik ez irányt.

A jelenkor philosophiájának helyzetét és a benne nyilvánuló főirányokat *Paulsen* a következő pontokban iparkodik kifejezni: A jelenkor philosophiája 1. *phaenomenalistikus-positivistikus*, azaz, az ismerettani álláspontot hangsúlyozza; 2. *idealistikus-monistikus*, melynek metaphysikai meggyőződése szerint a valóság, mely az anyagi világban, mint a mozgások egységes rendszere tűnik fel, nem egyéb, mint egy eszme tüneményyszerű megjelenése, tehát idealismus, mely Platonból indul ki; 3. philosophiánk a merev intellectualistikus iránytól a *voluntaristikus irány* felé fordul; 4. elfogadja az *evolutionistikus-teleologikus* felfogást, mely a kozmologia és biologia részéről a psychológiára, a természetphilosophiára és a metaphysikára hat és gyakorlati philosophiában is érezteti hatását. Végül: 5. még egy irány ismerhető fel a jelenkori philosophiában s ez a *történeti irány*, melyet a természettudományok is használnak a kozmikus és a biológiai fejlődéstanban, és mely legujabban a természettudományi eszmék keletkezése és fejlődése tanában is érvényesül.

Szerző könyvében két feladatot akar megoldani. 1. a philosophiai főproblemákat, a lehetséges megoldásukkal akarja előadni és ezek közül egyet kiválasztani, 2. a philosophiai gondolkodás történeti fejlődését akarja röviden vázolni. Célul annak a megmutatását tűzi, hogy az annyi évszázadra terjedő philosophiai munka nem tekinthető fölösleges, hiába való fáradozásnak, hanem nagy vonásaiban megegyező világnézetre vezet, melynek egyes részletei mindinkább kidomborodnak.

A bevezető részben szerző a philosophia lényegét és jelentőségét, továbbá a valláshoz és mythológiához való viszonyát tárgyalja, aztán összeállítja a philosophia alapproblémáit és ezeknek főbb megfjtéseit. A philosophiát felosztja physikára, logikára és ethikára, s a három főrész a dolgok természetéről, a gondolkodásról, a javakról és a cselekvés feladatairól szól. E szerint

a philosophia főproblémái: a metaphysikai, mely ismét az ontológiai és kosmológiai problémára oszlik, az ismerettani és az etikai, mely ismét a teleológiai és az utilitaristikus problémára vezet.

Mint megfelelő lehetséges megoldásokat a következőket állítja egybe: az ontológiai problema megoldásai, a kiterjedt és a gondolkodó substantiát feltételező *dualismus* és az egyféle substantiából kiinduló *monismus*, mely ismét *materialismus*, *idealismus* vagy *agnostikai monismus* lehet. A kosmológiai vagy theologiai problema megoldását a következő rendszerek kísérik meg: az *atomismus*, a *theismus* és a *pantheismus*. Az atomismus ismét vagy *materialistikus*, vagy *idealistikus*, mint részben a Leibniz-féle monadológiában látható.

Az ismerettani problema két végső kérdése közül az egyik az ismeret *lényegére*, a másik az ismeret *eredetére* vonatkozik. Az elsőre a *realismus* és *phaenomenalismus*, a másodikra az *empirismus* és a *rationalismus felel*. Az etikai problema megoldásait e műben csak éppen érinti, hivatkozván «System der Ethik» című nagyobb művére. Ez irányban két megoldási kísérletet említ: az egyik az emberi cselekedetek értékét az egyéni és az emberiség jólétére való tekintetben, a másik abszolút értéke szerint fogja fel.

Az egész mű két főfejezetre oszlik: az első a metaphysika, a második az ismerettan problémáit tárgyalja. Függelékkel azután az ethika problémáiról szól.

A philosophia Paulsen nézete szerint se tárgyra, se módszerre nézve nem különíthető el a többi tudományoktól. A tudományok összessége egységes rendszert alkot (*universitas scientiarum*), melynek tárgya az összes létező mindenség. Mindegyik tudomány e rendszer egyik tagját alkotja. A tudományoknak soha be nem fejezett rendszere a *philosophia*. Az egyes tudományok a világ talányszerű nagy feladatának és saját létünk «mysterium magnum»-ának megoldására adják meg az egyes meghatározó elemeket. A philosophia különben már a szokásos megjelölés értelmében sem tekinthető különválasztott tudománynak, mint-hogy egyes részei: a logika, metaphysika és ethika, mint magukban önálló tudományok, a philosophia ágait alkotják. De szerző még tovább megy. Szerinte nemcsak az ember intellectusával és kedélyével foglalkozó ezen tudományszakok tartoznak a philosophia

körébe, hanem a kozmologia problémájával foglalkozók is, tehát a physika, chemia, biologia, astronomia stb.

Hogy felfogásának helyes voltát bizonyítsa, a philosophia történeti fejlődésére tekint. A philosophiának nevezett törekvések mindenkoron azon cél felé törekedtek, hogy egységes, a mindenséget felkaroló világnézetet alkossanak. Paulsen ekként a philosophia universalistikus felfogását vallja.

A metaphysikában szerző a *Fechner* és *Schopenhauer*-tól megállapított *idealistikus monismus*-t fogadja el saját nézetének. Az ontologiai főproblemában a materialismus felfogásait megczáfolván, az animatio általános voltát vallja és arra a meggyőződésre jut, hivatkozván *Fechner*, *Schopenhauer* és *Haeckel* erre vonatkozó elmékedéseire, hogy a lélek nemcsak az állatok világában, és nemcsak a szerves világban, hanem az egész világban megvan; hogy e szerint a lelki functió az anyag általános tulajdonsága. Szerző a hylozoismust az újabb biológiától alig elutasítható nézetnek tekint, s ő maga iparkodik a panpsychismust a jelenkor tudományos nézeteivel kiegyeztetni, hogy ez úton a keresztény világnézettel bizonyos szilárd viszonyba kerüljön.

Paulsen különben mint megczáfolandó nézettel majdnem kizárólag a materialismussal foglalkozik és csak röviden érinti a dynamistikus atomismust, noha ez utóbbi elmélet philosophiai szempontból inkább jöhet tekintetbe, mint amaz.

A metaphysika második főproblemája a kozmologiai, mely nem a dolgok lényegét, hanem a kapcsolatukat és kölcsönös vonatkozásukat kutatja. A kosmos egységes törvények hatása alatt álló rendszer. A problema abban áll, hogy e rendszeres összefüggés megmagyaráztassék, mire három kozmologiai hypothesis létezik: az *atomismus*, az *anthropomorphistikus theismus* és a *pantheismus*.

Az *atomismus* lehet materialistikus vagy hylozoistikus, illetőleg monadologikus. Az atomismus egymástól független, önálló öselemeket tételez fel, melyek esetleges egymásmellett létezéséből az egység látszata támad; midőn egymás mellett az üres térben mozognak, ideiglenes együttállások jönnek létre, melyeket mi tárgyaknak és tűneményeknek nevezünk. És minthogy a tér és az idő, mely azok létrejövetelére rendelkezésre áll, mindkettő végtelen, azért valamennyi lehetséges combinatio tényleg meg is valósul.

Az anthropomorphistikus theismus tagadja, hogy a valónak egységes, rendezett volna a véletlen, vagy csak mechanikai törvényesség műve legyen s azért szervező intelligentiát tételez fel.

A *pantheismus* a világban immanens egységet vesz fel. Ezen nézet szerint a mindenség egységes lény, melynek elemei nem önálló dolgok, hanem lényének csak egyes nyilatkozásai, modificatiói.

Szerző ezután az atomismus és a theologikus-theistikus természetmagyarázatot veszi vizsgálat alá, mint azt a két nézetet, mely az emberek gondolkodásában évezredek óta szerepel és a mai gondolkodáshoz is legközelebb áll. Az atomistikus nézet leginkább a természettudományokkal foglalkozók körében otthonos, az anthropomorphistikus theismus pedig ott, hol az egyházi philosophia hatása nyilvánul. Szerző mindkettőt sikerrel czáfolja, kifejtván, hogy az utóbbira milyen veszedelmes, ha a kor szellemétől követelt elméletekkel ellentétbe kerül. A természettudomány nem nyugodhatik meg abban a törekvésben, hogy a természeti jelenségek physikai magyarázatát keresse és a metaphysika a természettudományokkal csak úgy élhet békességben, ha a természetudomány okozati magyarázatába bele nem elegyedik és azt a maga útját befutni hagyja. Hiszen a philosophiának még így is elég tere marad. Mert a természettudomány az anyag világában nyilvánuló erők játékát kiderítheti ugyan, de azért az egész valóságot távolról sem meríti ki. Különben a mechanistikai magyarázat és az idealistikus interpretatio távolról sem zárják ki egymást. Az ellentét csakk akkor jön létre, midőn az idealistikus interpretatio az okozatos magyarázatot pótolni akarja.

A teleologikus bizonyítást Paulsen találó kritikával illeti. Ha ez a bizonyítás — úgymond — többet akar adni, mint a physikai magyarázat lehetőségének tagadását, ha positiv elméletet kíván felállítani, akkor két feladatot kell megfejtenie: 1. ki kell tüntetnie a *cél*t, melyet egy uralkodó magasabb intelligencia megvalósítani szándékozik; 2. ki kell mutatnia, hogy a természetben ezen cél elérésére *az eszközök megfelelő rendszere* nyilvánul. Kiindulván azon bőkezűségből, melylyel a természet millió csirát teremt és szór ki, hogy ezek közül teljes fejlődésre talán csak egy kerüljön, összehasonlítja a természetet oly vadászszal, ki millió puskát sütne el minden kigondolható irányban, hogy egy

árva nyulacskát ejtsen el. Rámutat továbbá azokra az adatokra, melyeket *Haeckel* gyűjtött, melyek miatt egy geographiai s általában koszmikai *dysteleologiáról* szólhatunk.

Épp oly meggyőző érvekkel kel ki a föltett czél feltételezése ellen, midőn megmutatja, hogy azt sem az emberi lényekre, vagyis anthropocentrikus értelemben, se a szerves élet, se a történeti teleologia szempontjából igazolni nem lehet.

Igen világos vonásokban tünteti fel szerző az evolutionistikus elméletet, csak hogy ezt azzal egészíti ki, hogy a Darwin-féle véletlen okok mellett még az evolutionistikus akaratot is principialis agensnek feltételezi.

Általában véve szerző a panpsychistikus álláspontot vallja saját nézetének és e tekintetben különösen *Fechner*-re támaszkodik; ai m pedig az akarat szerepét, a voluntaristikus tendenciát illeti, *Schopenhauer*-re és *Wundt*-ra hivatkozik. Ezután a fejlődés elméletét a szellem-történeti életet illetőleg folytatja, a meny nyiben ez az emberi nyelvekben, a társadalomban, jogban és államban, aztán a tudományok tervezetében és szerkezetében nyilvánul.

Hasonló kritika alá veszi az atomistikai metaphysikát is, iparkodván ennek elégtelen voltát kimutatni. Hivatkozik *Lotze*-ra és a *Kant*-féle felfogásban kifejezett következő formulázást kapja: A tapasztalat általános kölcsönhatás «in mundo sensibilis est unitas phaenomenon», melynek «in mundo intelligibili unitas noumenon» felel meg.

«Causalitas és finalitas» czíme alatt szerző először a szellemi-történeti életre nézve a két felfogási irány összeférhetőségét emeli ki. Nehezebben megy a dolog a természeti jelenségeket illetőleg. Igaz — mondja — hogy megismerésünk csak a dolgok külsejére vonatkozik és azoknak csupán kis részére szorítkozik. A természettudományokban azért van annyira túlsúlyban az okozatos felfogás és azért helyes is, hogy e tudományok csakis ezt az irányt művelik, de nem helyes, ha valaki a teleologikus természetmagyarázat lehetetlenségét nem a felfogó egyénbe helyezi, hanem magukban a dolgokban keresi, mivel a czél a természetben csak a mi felfogásunkra nézve transcendens.

Ezen kritika után Paulsen positiv tételeket állít fel, melyeket *idealistikus pantheismus* név alatt foglal össze. Alaptételei a következők: 1. A való egységes lény; az egyes dolgok az «ens

realissimum et perfectissimum»-nak csak többé-kevésbbé önálló részeit alkotják, vagy Spinoza formulázásában a való dolgok *egy* substantiának csupán modificatiói gyanánt szerepelnek. 2. A valónak lényege két irányban nyilvánul, a természetben és a történetben. 3. Az anyagi világban mutatkozó egyetemes kölcsönhatás a belső (aesthetikai¹-teleologiai) szükség «phaenomenon»-ja, melyben a való lényegét kifejti az összeegyező modificatiók sokaságában.

Nem bocsátkozunk e helyen szerzőnk ama fejtegetéseibe, melyekben az Istenség pantheistikus fogalmának a valláshoz való viszonyát kutatja, nehogy ez ismertetés szerfelett terjedelmes legyen. A műnek igen érdekesen összeállított fejezete az Isten és a világ fogalmának történeti fejlődéséről szóló fejezet. A tudás és a hit viszonyával foglalkozó részben három érzést nevez meg, melyben minden vallási meggyőződés és szükséglet gyökerezik: szükség és aggodalom, öröm és bámulat, csalódás és elcsüggedés, mely utóbbi különösen a megváltáson alapuló vallásokban nyilvánul.

A második könyv az ismerettani problémákkal foglalkozik. Ezek a problémák a legujabb időkig a philosophiai érdek középpontját alkották, oly annyira, hogy a metaphysika iránti érdek teljesen kihaltnak látszott. Történeti fejlődésére nézve ugyan mindig a metaphysika volt az első. Az újkorban *Descartes*, *Hobbes*, *Spinoza*, *Leibniz* rendszereiben szintén metaphysikával kezdődik a philosophiával való foglalkozás. *Locke* kutatásával az emberi elméről az ismerettan önálló pályára tér. Követője ez irányban *Hume*, *Kant* és *Comte* különféle irányokban.

Minthogy minden ismerettani elmélet az ismeret lényegére és eredetére nézve tartozik felelni, négytagú schemát kapunk, mely az ismerettan lehetséges alakjait magában foglalja, ú. m.: *realistikus empirismus*, vagyis a közönséges felfogás, *realistikus rationalismus* (Platon, Spinoza, Hegel), *idealistikus empirismus* (Hume) és *idealistikus rationalismus* (Kant).

Az első fejezetben, melynek tárgyát az ismeret és a való közötti viszony alkotja, néhány kérdés megfejtésében azok metaphysikai oldalát is tekintetbe veszi, úgy hogy ezek végső megfejtésüket csak itt találják. A második fejezet az ismeret eredetének problémájával foglalkozik, miközben a rationalismus és

¹ Kant-féle értelemben véve.

empirismus között mutatkozó ellentét historiai fejlődését emeli ki. Különös gonddal tárgyalja Kant formalistikus rationalismusát, melynek maradandó értéke nézete szerint abban áll, hogy az ismeretben nem a benyomások gyűjteményét látja, hanem az egyén spontan tevékenységének termékét. Mint a Kant-féle philosophia sarkalatos gondolatát a következő tételt emeli ki: Az ismeretszerzés az egyén functiója, de nem egyedüli és nem legfontosabb teendője. A praktikus ész követeléseiből kinduló philosophia egy lépéssel tovább vezet, midőn nem állapodik meg a természetről való elméleti okoskodásnál, hanem az embert rendeltetése szempontjából veszi tekintetbe. Itt azonban tévedésbe esik az, ki a hit dolgait bebizonyítani és az észre ráerőszakolni akarja, miután a kritikai philosophia mind a positiv, mind a negativ dogmatismus lehetetlenségét bebizonyította. A hit lehetősége az emberi természet voluntaristikus oldalához tartozik.

Az ethikai problémát illetőleg szerző, mint azt már mondtuk, önálló ethikai művére hivatkozik, s ekként itt is csak egyszerűen fölemlítjük, hogy álláspontjához híven a *hedonismust*, mely az élet végső célját a gyönyörbe helyezi, elveti, szemben az *energismussal*, mely az objectív élettartalomban keresi az emberi élet célját, aza bizonyos irányú tevékenységben találja.

Az egész munka a legnemesebb értelemben népszerű irányt követ, de a mellett tudományos komolysággal lép fel. A berlini egyetemen ezen előadások, melyeknek tárgyát a könyv magában foglalja, mindig számos hallgatót gyűjtöttek a tudós tanár katedrája körül, kik fejtegetéseit nagy érdeklődéssel követték. Sok olvasót kívánunk hazánkban is e szép könyvnek.

Heller Ágost.

* * *

«Mind». (New Series, 3. July, 1892.)

I. Lotze's *Antithesis between Thought and Things*. I.: A. Eastwood. E tanulmányban értekező azt törekszik kimutatni, hogy Lotze, philosophiájába Herbart és Hegelből vett fel elemeket és így akart magasabb pontra emelkedni; azon felől gondolataira nagy befolyást gyakorolt Weisse. Lotze egyrészt teljesen idealistikus nézeteket vall, midőn így szól: Minden, mit a külső világról ismerünk, azon ideáktól függ, melyek róla bennünk vannak; e szempontból teljesen közönbös dolog, vajjon az idealismust elfo-

gadván, a külső világ létezését tagadjuk-e és csak a róla való ideáknak valóságát ismerjük-e el, vagy vajjon a realismussal azt állítjuk, hogy léteznek rajtunk kívül dolgok, melyek elménkre hatást gyakorolnak. Az utóbbi hypothesis szerint ép oly kevésbé jutnak a dolgok ismeretünkbe, mint az előbbi szerint; ezek bennünk csak ideákat keltenek fel, melyek azonban nem dolgok. A philosophiai kérdés e szerint abban culminál, hogy miképen találjuk az átmenetet az ideákról a dolgokra, ha minden ismeretünk csak ideákból áll? Értekező szerint Lotze az átmenetet a gondolatról a tárgyra úgy véli eszközölhetni, hogy ebben az ok és okozat általános törvényeinek csak különös alkalmazását látja és ebben téved értekező szerint. «Valóban azt mondhatjuk, hogy az alap-conceptió, mely Lotze philos. rendszerének forrása, azon feltevés, hogy valami külső tárgyi való, mely az emberi elmétől különbözik, elménkre oki hatást gyakorol.» Erre pedig a fentebbi tétel szerint Lotze nincsen feljogosítva. (Az értekezésnek lesz még folytatása.)

II. A „*The Fesal Origin of Human Speech: J. Donovan*” című értekezés a nyelv eredetéről szól, és azt feltegeti, hogy az ős ember harczias játékaiban, midőn az ellenségre való támadást, annak leveretését stb. jelezte, azt hangokkal kísérte, melyeket mindenki, ki a harczai játékban részt vett, megértett. E hangok, melyek csak különös esetekre valók voltak, csak érzelmeket fejeztek ki, idő multával az érzelmeket kísérő külső jelekre alkalmaztattak, általánosítottak, és külső tünemények jelzésére használtattak. Szerinte ilyen harczai játékokat kísérő hangokból keletkeztek a nyelvnek egyes gyökei.

III. *The Logical Calculus* (III.): W. E. Johnson. E czikkben értekező logikai jeleinek további alkalmazását adja és folytatja a Mind idei évfolyama I., II számaiban megkezdetteket. Ez értekezésről kivonat nem közölhető.

IV. *The Field of Aesthetics Psychologically Considered. I.: H. R. Marshall.* Értekező az aesthetikai egyes álláspontokat bírálja és azt állítja, hogy bármikép csúrnék-csavarjuk a dolgot, az aesthetikai hatásban állandóan az élvezetnek, a kellemesnek egy jellemző vonását látjuk, az aesthetika tehát csak úgy fog általánosan elfogadott kiinduló ponthoz juthatni és általánosan elfogadott tételeket felállíthatni, hogy ha azt azon tudomány egyik ágának vesszük, mely a szélesebb értelemben vett kellemest tárgyalja. (Science of Hedonics). (Ez értekezésnek lesz még folytatása.)

V. *Discussions: The influence of Muscular States on Consciousness: Edmund B. Delabarre.* Értekező igen érdekesen iparkodik kimutatni, hogy az izmoknak maguknak vannak saját érzeteik, és hogy mozgásoknál és gyorsaságuk megismerésénél, erőfeszítéseknél stb. az általános összérzethez mint tényezők hozzájárulnak, és ha ezen tényezőt nem vesszük észre, ez csak onnan van, hogy az érzéki benyomások oly erővel tolaakodnak öntudatunkba, hogy a bonyolult lelki állapot elemzésében e tényezőt gyengeségénél fogva rendszeren nem vehetjük észre. Sorra előveszi azon adatokat, melyek látszólag e tétellel össze nem egyeztethetők, (kivált Müller és Schumann adatait), és azt iparkodik kimutatni, hogy az adatok elméletét nem döntik meg. A *Discussions* rovatában még E. B. Titchener, H. R. Marshall és J. M. Baldwin egyes támadásokra, illetőleg félreértésekre felelnek.

VI. *Critical Notices. James Sully, The Human Mind* című művét dicséri a folyóirat szerkesztője, és igen alkalmasnak találja, hogy előadásoknál vezérfonalul szolgáljon. W. H. Myers bíráló fölötte érdekesnek mondja A. Binet következő művét: *Les Altérations de la Personnalité.* A munka oly pszichológiai tüneményekről szól, melyekre eddig ügyet alig vetettek, t. i. az öntudatnak kettészakadásáról, még pedig ha ez egymásután felváltva, vagy egyszerre történik, vagy suggestió folytán. W. R. Sorley ismerteti Bernard Perez művét *La Caractère de l'enfant à l'homme*, mely a temperamentumokról szóló tant új alapra akarja fektetni.

Említésre méltók még a *Notes.* J. Mc. Keen Cattell és G. S. Fullerton Amerikában psychophysikai vizsgálatokat tettek, és több mint 20000 adatot gyűjtöttek össze. A rövid közlemény szól: 1. a pszichológiai módszerekről; 2. az észrevevésnek hibájáról és az inger nagyságáról; 3. a mozgásnak terjedelméről; 4. a mozgás erejéről; 5. a mozgás idejéről; 6. a felemelt súlyokról és 7. a pillanatnyi fényhatásokról. Vizsgálataik helytelennek bizonyították Webernek psychophysikai törvényét. Cattell a következő törvényt állítja fel: Az észrevevésnek hibája a szerint növekszik, mint a mennyiség négyzetgyöke, ezen nagyobbodás azonban oly változásoknak van alávetve, melyeknek összegét és okát minden egyes esetben meg kell állapítani. (The error of observation tends to increase as the square root of the magnitude, the increase being subject, to variations whose amount, and cause must be determined for each special case.)

—r.—ó.

A löweni egyetem államtudományi facultása.

Mind általánosabb az a törekvés, hogy az államtudományok jelentőségüknek megfelelő helyet nyerjenek a különböző oktatási szervezetekben. Franciaországban az e téren mutatkozó hiányokat, melyek nagyobbak, mint akár nálunk, akár Németországban, a magánvállalkozással keletkezett «Ecole des sciences politiques» van hivatva pótolni. Nagy sikerei úgy is, mint oktatási intézeté, úgy is, mint vállalaté, eléggé megmutatták, hogy milyen szükség volt rá. Alig két évtizede, hogy fennáll s már is elismert mintaintézeté nőtte ki magát. Kebelében négy sectióra osztva (s. administrative, s. diplomatique, s. économique et financière, s. de droit public et histoire), Frankhon legnevesebb szakemberei több mint negyven külön előadást tartanak, és hallgatóinak száma, a magas tandíj daczára (három óra, heti 1 óra 20 fre), évről-évre emelkedik.

Néhány év előtt Olaszország részesítette kedvezményekben az államtudományi oktatást egyetemein, a katedrák szaporításával és az óraszám emelésével. Folyó év október hó 18-án pedig a löweni egyetem államtudományi új kara kezdte meg előadásait.

Abbehoos, az egyetem rectora, midőn megnyitó beszédében ismerteti az okokat, melyek az új kar felállítására vezettek, több igen érdemes gondolatot fejt ki. Belgiumban, tekintve annak fejlett közéletét, régtől érezhető a felső oktatás hézagosa, éppen az államtudományokat illetőleg. A közügyek kitágult köre minél inkább a közvélemény befolyása alá kerül, annál szükségesebb, hogy a polgárok közt határozott tiszta eszmék uralkodjanak, melyek a tudás szűrőjén keresztül váltak meggyőződéssé és oda hathatnak, hogy a dolgokat és intézményeket nem divatos jelszavak után, hanem a maguk valóságában ítéljük meg. Nincs ugyanis nehezebb, mint valamely politikai és társadalmi rendnek a szervezése, különösen napjainkban, midőn a gyors haladás mindig új és új problémát vet föl a megoldásra. Figyelembe kell venni a multat, a tradíciót, a népek jellemét, erkölceit, műveltségét, szellemi és anyagi erőit. Csak az ily körületekintés menthet meg a botlásoktól és teszi lehetővé, hogy az életnek megfelelő, általános elveket kövessünk. De az egyén hol szerezzé meg ez ismereteket, ha az oktatás elhanyagolja azok tanítását. Pedig épp napjainkban volna számosakra szükség, a kik képesek másokat vezetni és felvilágosítani. Mennyi baj származik onnan, hogy

az alkotmányok a polgárokat általában felhívják a közügyek intézésére, de arra való kiképeztetésökről nem gondoskodnak. Ennek következménye, hogy a forrongó politikai és társadalmi életben a féltudós előkelő szerepet játszik; hogy phrasisokkal, vagy rögeszmékkel vezetők emelkednek föl és egész osztályokat tévedésben tartanak. Így magyarázható, hogy még ma is sokszor ötletek, üres szölamok dominálnak ott, hol az emberiség legfontosabb érdekei kerülnek szóba. Mennyi jóakarat, ügybuzgalom, lelkesedés veszett már kárba, vagy egyenesen ártalmas lett a kellő tájékozottság hiánya miatt.

E bajok elhárításán közreműködni célja az új államtudományi karnak. A tanítás jellege szorosan tudományos, vagyis nem törekedik valamely életpályára előkészíteni. Azok számára van tehát, a kiket helyzetők, képességeik talán hivatásuk ösztönöz arra, hogy az állam és társadalmi tudományokat behatóan buvároljuk. Az oktatás két évi tanfolyamban történik. Ennek befejeztével a tudori fok is megszerezhető (*docteur en sciences sociales et politiques*), de csak azok által, a kik már a jogtudori diplomával birnak. Ebből látszik, hogy az új kar a jogi kar oktatását és az ott tanított államtudományi tárgyakat, mintegy részének tekinti és kiegészíteni törekedik. A tudori fok elnyerése végett szóbeli vizsgálat teendő és egy nyomtatott értekezés adandó be, valamely az oktatás köréből vett tételtől.

A most megnyílt első évi tanfolyam tárgyai: Az alkotmányosság története Belgiumban (1830—1890); A munkásügyi törvényhozás általában; A közjog összehasonlító alapon, főképen az angol és az északamerikai intézményekre tekintettel; A kereskedelmi jog összehasonlító alapon; A kereskedelmi társaságokról; Nemzetközi jog; Belgium és Schweicz semlegessége. A második évfolyam főtárgyai lesznek: A diplomatika és története; Az iparügyi viszonyok elemzése; Gyarmatügyi politika; Válogatott kérdések a magánjog köréből összehasonlító alapon. Ezeken kívül meg számos kérdés special-collegiumban lesz fejtegetve.

N.

